

ABDÜRREZZÂK KÂŞÂNÎ (ö. 730/1330) VE TEFSİRDEKİ METODU*

Mehmet KAYA**

Öz

Abdürrezzâk Kâşânî (ö. 730/1330) otuz beş eser vermesine ve Davud-u Kayserî (ö. 751/1350), İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725), Âlûsî (ö. 1270/1854), Cemâleddin el-Kâsimî (ö. 1332/1914) gibi müfessirleri etkilemiş olmasına rağmen ilim dünyasında hak ettiği yeri alamamış, ayrıca sufi olmasına rağmen Bâtîni olmakla itham edilmiştir. Kâşânî'nin, Hakâiku't-Te'vîl adlı tefsirinin te'vîl bölümlerinden oluşan Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ı ise defalarca Tefsiri Şeyhi'l-Ekber adıyla İbn Arabî (ö. 638/1240)'ye nispet edilerek basılmış ve bu isimle şöret bulmuştur. Kâşânî'ye aidyeti kesin olan bu eserde işarî tefsir yöntemi ağır basmakla birlikte yer yer literal yorumlara da rastlanılmaktadır. Ayrıca eserde antropomorfist ve hurufî çizgide yorumlar da yapılmıştır. Biz bu çalışmada, işarî tefsirin vahdeti vücut döneminde yaşamış olan Abdürrezzâk Kâşânî ve tefsiri Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ı inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler:Tefsir, işarî tefsir, tasavvuf, Abdürrezzâk Kâşânî, Te'vîlâtü'l-Kur'ân.

Abd al-Razzâk al-Kâshânî and His Commentary Method Abstract

Although Abd al-Razzâk al-Kâshânî (d. 730/1330) left more than thirty works and effected commentators like Dâwûd al-Qaysarî (d. 751/1350), İsmail Haqqî Bursawî (d. 1137/1725), Alusî (d. 1270/1854), and Jamaluddin al Qasimî (d. 1866-1913) he couldn't take the place he deserved in the world of science. Furthermore, though he was a Sufi, he was accused of being within Batiniya. Kâshânî's Tawilat al-Qur'an which is composed of the sections of te'vil of his commentary which is named Haqaiq al-Tawil repeatedly published in the name of Tafseer Sheikh Akbar by attributing to İbn Arabî (d. 638/1240) and found fame with that name. Although the method of işari interpretation in this work which precisely belongs to al-Kâshânî prevailed the literal interpretation, it is also observed in places. In addition, anthropomorphic and hurufî comments were made in the work. In this study, we will research Abd al-Razzâk al-Kâshânî who lived in pantheist period of mystical interpretation and his commentary Tawilat al-Qur'an.

Keywords: Tafsir, mystic commentary, sufism, Abd al-Razzâk al-Kâshânî, Tawilat al-Qur'an.

1. GİRİŞ

Abdürrezzâk Kâşânî, işarî tefsirin vahdeti vücut akımı¹ içerisinde yetişmiş, gerek tefsirin bu dalında, gerekse tasavvuf sahasında –bilindiği kadarıyla- otuz beş eser kaleme almış sufimüfessirdir. Yazmış olduğu eserler onun zahir ve bâtın ilmindeki derinliğini göstermesi açısından yeterlidir. Abdürrezzâk Kâşânî, tefsir alanında *Hakâiku't-Te'vîl ve Dekâiku't-Tenzîl*, adlı tefsir ile onun muhtasarı *Te'vîlâtü'l-Kur'an* adlı işarî tefsiri kaleme almış, kelâm alanında *Risâletü'l-Kazâ ve'l-Kader*, tasavvuf alanında *Istîlâhâtu's-Sûfiyye* adlı eserleri yazmış ve kendisinden sonraki hemen her mutasavvıfı etkileyen ve müstakil bir tasavvuf ekolü vücuda getirmiş olan İbn Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem*, Herevî (ö. 408/1018)'nin *Menâzilu's-Sâirîn*, İbn Fârid (ö. 632/1235)'in *Tâiyyetü'l-Kübrâ* adlı eserlerine şerhler yazmış olmasına rağmen yeterince tanınmadığı gibi² *Matla'u's-Sa'deyn* müellifi tarihçi Abdürrezzâk b. İshâk es-Semerkindî el-Kâşânî (ö. 887/1482) ile karıştırılmıştır.³ Ayrıca, güçlü bir mutasavvıf olan ve vahdeti vücut düşüncesinin sistemleşmesinde büyük bir payı olan Kâşânî, Batınî olmakla da itham edilmiştir.

Kâşânî'nin tefsiri *Te'vîlâtü'l-Kur'an* da ilim dünyasında hak ettiği yeri alamamıştır. İsmail Hakkı Bursavî, Âlûsî ve Cemaleddin el-Kâsımî gibi müfessirlerin temel kaynaklarından biri olan eser, bilinmeyen bir sebeple defalarca İbn Arabî'ye nispetle *Tefsîr-i İbn Arabî* adıyla basılmış ve özellikle işarî tefsir sahasında hak ettiği yeri alamamıştır.

2. KÂŞÂNÎ'NİN HAYATI

Eserlerde Kâşânî'nin doğduğu yer, yılı, ailesi ve hayatı hakkında yeterli bilgi onun hayatı ve eserleri hakkındaki az sayıdaki araştırma da çoğunlukla son dö-

* Bu makale, Kemâlüddîn Abdürrezzâk Kâşânî ve Tefsiri *Te'vîlâtü'l-Kur'an*'ın Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı, (Erciyes Ü. Sos. Bil. Ens. Kayseri, 2009) adlı Yüksek Lisans tezimin gözden geçirilmesi ile oluşturulmuştur.

** Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. E-posta: kayamehmet1453@hotmail.com

¹ Vahdeti vücut, Tanrı-alem ikiliğini kaldıran, Tanrının her şeyi ihtiva ettiğini, hatta O'nun her şey olduğunu, dolayısıyla ne tabiatın ne de insanın müstakil varlıklar gibi görülebileceğini, onların sadece ilahi varlığın farklı tarzlardaki açılımlarından ibaret olduğunu ileri süren dinî ve felsefî bir doktrindir. Bu düşünceyi sistemleştiren ve tasavvufa, dolayısıyla da tefsir ilmine girmesine sebep olan kişi de İbn Arabî'dir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Konevî, Sadreddin, *Vahdet-i Vücûd ve Esasları*, çev. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012; Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, İzmir, 1992, s. 179; Ateş, Süleyman, *İşarî Tefsîr Okulu*, Ankara Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1974, ss. 260-279; Demirli, Ekrem, "Vahdet-i Vücûd", *DİA*, Ankara, 2012, XXXII/431-434.

² Macdonald, D.B., "Abdürrezzâk Kâşânî", M.E.B.İ.A., İstanbul, 1960, I/106; Uludağ, Süleyman, "Kâşânî Abdürrezzâk", *DİA*, Ankara, 2002, XXV/5; Ergül, Necmeddin, *Kâşânî ve Hakâiku't-Te'vîl fi Dekâiku't-Tenzîl Adli Eserinin I. Cildinin (Fâtiha-En'âm) Tahkîk ve Tahrîci, (I-II)*, (Basılmamış Doktora Tezi, Haran Ü. Sos. Bil. Ens. Şanlıurfa, 2002), I/25; Kaya, Kemâlüddîn Abdürrezzâk Kâşânî, s. 43.

³ Katip Çelebi (Hacı Halife), *Keşfüzzünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, M.E.B. Yay., İstanbul, 1971, I/336; Ergül, *Kâşânî ve Hakâiku't-Te'vîl*, I/31; Kaya, Kemâlüddîn Abdürrezzâk Kâşânî, s. 46; Lory, Pierre, *Kâşânî'ye Göre Kur'an'ın Tasavvufî Tefsiri*, çev. Sadık Kılıç, İnsan Yay. İstanbul, 2001, s. 25-26; Macdonald, "Abdürrezzâk Kâşânî", s. 106, Uludağ, "Kâşânî Abdürrezzâk", s. 5.

nemde kaleme alınmıştır.⁴ Kâşânî'nin hayatı hakkındaki en kapsamlı eser Abdurrahman Cami(ö. 898/1492)'nin *Nefehâtü'l-Üns* adlı eseridir. Bu eserde de daha çok müfessirin ilmi yönüne dair bilgiler mevcuttur.

İlhanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü devirde İran'ın cibal taşrasında yaşayan Abdürrezzâk Kâşânî, yaşadığı devirde iyi bir eğitim görmüş, dönemin yöneticileri ile birlikte bulunmuş bir âlimdir. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan müfessirin ismi eserlerde Kemâlüddin Abdürrezzâk el-Kâşî⁵, Abdürrezzâk b. Ahmed b. Ebi'l-Ğanâim Muhammed Cemâlüddin el-Kâşî⁶, Kemâlüddin Abdürrezzâk b. Ebi'l-Fedâil el-Kâşânî,⁷ Kemâlüddin Abdürrezzâk b. Ahmed b. Ebi'l-Ğanâim el-Kâşî,⁸ Kemâlüddin Abdürrezzâk b. Cemâlüddin Ahmed el-Kâşânî,⁹ Kemâlüddin Abdürrezzâk b. Celâlüddin el-Kâşânî,¹⁰ Ebû'l-Ganâ'im Abd er-Rezzâk b. Ahmed el-Kâşânî,¹¹ şeklinde farklı isim ve künyelerle belirtilmekle birlikte Arapça eserlerde daha çok الفاشانى, Türkçe eserlerde ise Kâşânî künyesinin kullanıldığı görülmektedir. Müfessirin, *Hakâiku't-Te'vil fi Dekâiki't-Te'vil* adlı eserinin 729/1329 yılında kendi nüshasından istinsah edilen iki nüshaya (Süleymaniye ktp. Fatih koll. no. 142, Süleymaniye ktp. Süleymaniye koll. 113) yani kendi ifadesine göre isminin "Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ğanâim b. Ahmed b. Ebi'l-Fedâil b. Muhammed Kâşânî", olduğu kesinlik kazanmaktadır.¹² Bu nisbenin Kâşânî'da doğanlara verilmesi sebe-

⁴ Müellifin hayatı, eserleri, ilmî yönü ve fikirleri hakkında yapılan en eski çalışma Pierre Lory'nin *Te'vilâtü'l-Kur'an'daki bazı tasavvufî konuları inceleyen ve Sadık Kılıç'ın Abdürrezzâk Kâşânî'ye Göre Kur'an'ın Tefsiri* adıyla tercüme ettiği Fransızca eseridir. Ülkemizde ise Necmettin Ergül tarafından *Kâşânî ve Hakâiku't-Te'vil fi Dekâiki't-Tenzil Adlı Eserinin I. Cildinin (Fâtîha-En'âm) Tahkik ve Tahrîci* adlı doktora tezi ile bu tezden hareketle kaleme aldığı "Abdürrezzâk Kâşânî (ö. 730/1330)'nin Hayatı, İlmî-Tasavvufî Kişiliği ve Eserleri" (*Birey ve Toplum*, Bahar, 2013, c. 3, sa. 5, ss. 93-125) adlı makale ile Abdürrahim Alkış'ın "Sermediyet ve Abdürrezzâk-ı Kâşânî'nin Risâle fi Beyâni Mikdârî's-Senetî's-Sermediyette ve Ta'yîni Eyyâmî'l-İlâhiyye isimli Eseri", (*Marmara Ü.İ.F.D.*, 2009/1, sa.36, ss. 207-235), adlı makalesi ve Mehmet Kaya'nın *Kemâlüddin Abdürrezzâk Kâşânî ve Tefsiri Te'vilâtü'l-Kur'an'ın Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı* adlı yüksek lisans tezi yapılmıştır.

⁵ Cami, Abdurrahman, *Nefehâtü'l-Üns min Hadarât'il Kudus* çev.ve şerh Lâmiî Çelebi, byy.,ts., s. 68; Katip Çelebi, *Keşfüzzünûn*, II/1264; Udnerevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, tahk. Süleyman b. Salih el-Hizzî, Medinetü'l-Münevver, 1997, s. 271.

⁶ Nuveyhid, Adil, *Mu'cemu'l-Müfessirin min Sadri'l-İslâm Hatta'l-'Aşri'l-Hâdir*, Beyrut, 1983, I/281.

⁷ Serkis, Yusuf İlyân, *Mu'cemu'l-Matbûa'ti'al-Arabiyye ve'l-Muarrabe*, Kahire, ts. II/1478.

⁸ Katip Çelebi, *Keşfüzzünûn*, II/1263.

⁹ Katip Çelebi, *Keşfüzzünûn*, I/266; Mollaibrahimoğlu, Süleyman, *Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Yazma Tefsirler (Metod ve Kaynakları)*, İstanbul, 2002, s. 219.

¹⁰ Ağâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerîa' ilâ Tesânîfi'ş-Şîa'*, Beyrut, ts. III/ 415.

¹¹ Kâşânî, *Te'vilâtü'l-Kurân*, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, arşiv no: 05 Ba 26. Müfessirin diğer isimlendirmeleri için bk. Katip Çelebi, *Keşfüzzünûn*, I/107, 266, 336; Bağdadî, İsmail Paşa, *Hediyette'l-Ârifin, Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, İstanbul, 1951, I/567; Brockelmann, Carl, *Geschichte Der Arabischen Litteratur Ester Supplementend (GAL)* Leiden, 1938, II/280; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi, (Tabakâtü'l-Müfessirin)*, Ankara, ts., II/428; Molla İbrahimoğlu, *Yazma Tefsirler*, s. 219.

¹² Bk. Kâşânî, *Hakâiku't-Te'vil fi Dekâiki't-Tenzil*, Süleymaniye ktp. Fatih nr: 113; ayr. bk. Alkış, "Sermediyet ve Abdürrezzâk-ı Kâşânî", s. 208; Ergül, "Abdürrezzâk Kâşânî", s. 94; Kaya, *Kemâlüddin Abdürrezzâk Kâşânî*, s. 93.

biyle¹³ bu şehirde doğmuş olması büyük olasılıktır.¹⁴

Kâşânî'nin hayatı hakkında en geniş bilgi Abdurrahman el-Câmî'nin *Ne-fahâtü'l-Üns* adlı eserinde bulunmaktadır. Bununla birlikte müfessirin *Hakâiku't-Te'vîl* ve onun muhtasarı olan *Te'vîlâtü'l-Kur'an*'ında, *Letâifu'l-Îlâm* ve *Tuhfetü'l-İhvân* adlı eserlerinde yer yer hayatı hakkında bilgilere rastlanılmaktadır.

2. 1. Kâşânî'nin Yaşamış Olduğu Dönemde Siyasi ve Sosyal Yapı

Abdürrezzâk Kâşânî, İlhanlı hükümdarlarından Olcaytu Han (ö. 716/1316) ve Ebû Said Bahadır Han (ö. 735/1335) dönemlerinde¹⁵ İnan'da cibâl taşrası olan Kum ile İsfahan arasında yer alan Kâşân'da yaşamış bir müfessirdir.¹⁶ Her iki hükümdar döneminde de ilme büyük önem verilmiş ve İlhanlıların son hükümdarı Ebû Said Bahadır Han (ö. 735/1335) döneminde bu çalışmalar İnan sınırlarını aşarak çok sayıda âlim yetişmiştir.¹⁷ Abdürrezzâk Kâşânî de bu rahat ortamdan istifade etmiş, Olcaytu Han'ın seferlerinde bile yanından ayırmadığı dört şeyhinden biri olmuş,¹⁸ *Hakâiku't-Te'vîl fî Dekâiki't-Tenzîl* adlı tefsirini de Olcaytu Han (ö. 716/1316) Ebû Saîd Han (ö. 735/1335)'ın veziri Reşîdüddîn Fadlullah b. Ebi'l-Hayr'a (ö. 718/1318) ithaf etmiştir.¹⁹ Ayrıca Ebû Saîd Han (ö. 735/1335)'ı övdüğü *Kasîdetân fî Medhi Üveys Bahadır Han* adlı bir eser²⁰ kaleme almıştır. Bu bilgilerden hareketle Olcaytu Han'ın hükümdarlık yaptığı 703/1034 ile 715/1316 yılları arasında Tebriz ve Sultaniye şehirlerinde yaşadığı anlaşılan Kâşânî'nin²¹ tasavvuf ve tefsir başta olmak üzere farklı dallarda otuz beş eser vermesinde dönemin bu yapısının etkisi büyüktür.²²

Kâşânî'nin yaşamış olduğu dönemde, halkının Sünnî ve Şii olmak üzere iki gruba ayrıldığı haricinde şehrin sosyal ve kültürel yapısı hakkında bilgi bulunma-

¹³ Cezerî, İzzeddin Ebu'l-Hasen b. Esîr, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, Beyrut, ts., III/75-76; Sem'ânî, Ebû Saîd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, tahk., Abdullah Ömer Bârûnî, Beyrut, 1988, II/428.

¹⁴ Kâşân, "merkezi İnan platosunda, deniz seviyesinden 945 m yükseklikte İsfahan'ı Tahrân'a bağlayan karayolu üzerinde İsfahan'a üç günlük mesafede, Kum'a 12 fersah uzaklığında, kumaş, halı ve bakırcılıkla meşhur, İnan'ın en güzel ve temiz şehirlerinden biri olup, bakırcılık, sırma ve gümüş işlemeli ipekliiler, kadife kumaşlar ve altın, gümüş ile çelik işçiliği gibi sanatlar yaygındır. Kavun, incir ve akrepleriyle meşhurdur. bk. Hamevî, Şehâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût, *Mucemu'l-Buldân*, Beyrut, 1977, IV/296-297; Kurtuluş, Rıza, "Kâşân", *DİA*, Ankara, 2002, XXV/3-4; Huart, Cl., "Kâşân" *M.E.B.İ.A.* İstanbul, 1997, VI/404.

¹⁵ Uludağ, "Kâşânî Abdürrezzâk", s. 5.

¹⁶ Uludağ, "Kâşânî Abdürrezzâk", s. 5; Alkış, "Sermediyet ve Abdürrezzâk-ı Kâşânî", s. 208.

¹⁷ Bk. Togan, Zeki Velîdî, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 272g-272h; Yuvalı, Abdülkadir, "İlhanlılar", *DİA*, İstanbul, 1994, XXII/105-107.

¹⁸ Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, s. 372; Kaya, *Kemâlüddîn Abdürrezzâk Kâşânî*, s. 40.

¹⁹ Kâşânî, *Hakâiku't-Te'vîl* vr.1^b; ayr. bk. Kaya, *Kemâlüddîn Abdürrezzâk Kâşânî*, s. 40.

²⁰ Kaya, *Kemâlüddîn Abdürrezzâk Kâşânî*, s. 41.

²¹ Ergül, "Abdürrezzâk Kâşânî", s. 95.

²² Kaya, *Kemâlüddîn Abdürrezzâk Kâşânî*, s. 37.

maktadır.²³ Müfessirin hayatının geneli hakkında olduğu gibi, benimsemiş olduğu mezhebi hakkında da net bir bilgi yoktur. *Istılâhât-ı Sûfiyye*²⁴ adlı eserinde Hz. Ebubekr'in Rasulullah'a en yakın kişi olduğunu ifade eden bir hadis nakletmesi sebebiye sünî olduğunu düşünenler olduğu gibi, *Tuhfetü'l-İhvân*'ında üç yerde Hz. Ali'den üç yerde "aleyhisselâm" diye bahsederek diğer üç imamı zikretmemesi de Şii olduğuna delil olarak gösterilmiştir.²⁵ Muhammed Abduh (ö. 1323/1905)²⁶ ve Tahir b. Âşûr (ö. 1393/1973)²⁷, Kâşânî'nin Batınî olduğunu ifade etmiştir. Şimdi konu ile ilgili tartışmaları değerlendirelim.

2.1.1. Kâşânî'nin Batınî Olduğu İddiası

Gerek biyografi eserlerinde gerekse Kâşânî'nin eserlerinde müfessirin mezhebi konusunda bir bilgiye yer verilmemektedir. Kâşânî'nin batınî²⁸ olduğu düşüncesine gelince, bu düşüncüyü son dönem âlimleri belirtmekte olup, onlar da Kâşânî'nin bu görüşte ifade etmekle yetinip bu konuda somut delil getirmemektedirler. Kâşânî'nin hayatı ile ilgili bilgilere²⁹ ve eserlerine bakıldığında yanlış olduğu kolaylıkla anlaşılacaktır. Kanaatimizce *Te'vilât*'ta, Hz. Ali ve Cafer-i Sâdık'tan çok miktarda rivayette bulunulması, Kâşânî'nin Batınî olduğu düşüncesinin ana omurgasını teşkil etmektedir. Ayrıca, Ayrıca, *Te'vilât*'tamehdiyyet, Ehli beyt ve hurufilik gibi işari ve şii anlayışların önem verdiği konuların ortak olması,³⁰ müfessirin, dolayısıyla eserlerinin tam olarak tanınmaması ve de Kâşânî'nin Şiiliği devletin resmi

²³ Kâşânî'nin yaşamış olduğu dönemde Ebû Said Bahadır Han (ö. 735/1335), babası Olcaytu Han (ö. 716/1316) zamanında benimseyen Şiiliği terk ederek Sünniliğe geçmiştir. Bk. Yuvalı, "*Ebû Said Bahadır Hân*", *DİA*, İstanbul, 1994, X/219.

²⁴ Kâşânî, *Istılâhât-ı Sûfiyye*, tahk. Abdülâl Şâhin, Dâru'l-Menâr, 1992, s. 157; ayr. bk. Kâşânî, *Şerhu Fusûsî'l-Hikem*, Matbaatu'l-Meymene, Mısır, 1321, s. 75; Kâşânî, *Te'vilât*, III/185, 208; Delillerine daha sonra değinileceği üzere Kâşânî'nin, İbn Arabî'ye nispetle *Tefsiri'sh-Şeyhi'l-Ekber* adıyla basılan *Te'vilât*'ı noktasındaki bu yanlış sürdürmemek için çalışmamızda *Tefsiri'sh-Şeyhi'l-Ekber* adıyla 1313 Hasan Halebî baskısını kullandığımız bu eseri, dipnotta Kâşânî'ye izafeten *Te'vilât* şeklinde belirteceğiz. İkinci bir husus, eserin birinci cildi 360. sayfadan itibaren tekrar baştan numaralandırıldığı için, bu sayfadan sonraki alıntılar dipnotta c. 1 (2) şeklinde belirteceğiz.

²⁵ Uludağ, "*Kâşânî Abdürrezzâk*", s. 5

²⁶ Reşid Rıza, *Tefsîr-u Kur'ânî'l-Hakîm*, Dâru'l-Menâr, Kahire, 1947, I/18.

²⁷ İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir, et-Tahrîr ve't-Tenvîr, Tunus, 1984, I/34; Uludağ, Kadı Nurullah Şüsteri ve Âga Büzürği Tahrânî'nin de Kâşânî'nin batınî olduğunu ifade ettiklerini belirtmişse de bk. Uludağ, "*Kâşânî Abdürrezzâk*", s. 5, biz iki müellifin eserlerinde böyle bir bilgiye rastlamadık. Aksine her iki müellif de Kâşânî'ni bir sûfi olduğunu ifade etmektedir. Bk. Nurullah Şüsteri, *Mecâlisü'l-Mü'minin*, Tahran, 1365; II/514-515; Âga Büzürği Tahrânî, *ez-Zerîa ilâ Teşânîfi'sh-Şerîa*, Beyrut, ts., II/122; III/308, 414-415.

²⁸ Batnîlik, genelde, her zahirin bir batını olduğu ve her nassın bir tevili bulunduğunu, bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş veya O'nunla ilişkisi olan masum bir imamın bilebileceğini iddia eden gruplara verilen isim olmakla birlikte özelden İmamiye Şi'asının bir kolu olarak değerlendirilir. Batıniler sistemlerini yedi esas üzerine oturtmuşlardır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İlhan, Avni, "*Bâtıniyye*" *DİA*, İstanbul, 1994, I/191-194.

²⁹ Kâşânî'nin hayatı hakkında bilgi veren eserlerde onun hem zahir hem de batni ilimleri cem etmiş bir mutasavvıf olduğu bilgisine yer verilir. Bk. Udnerevi, *Tabakâtu'l-Müfessirin*, s. 271; Bağdadî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, I/567; Brockellman, *Sup.*, II/280; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II/428.

³⁰ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Öztürk, Mustafa, *Kur'an ve Aşırı Yorum*, Ankara Okulu Yay., 3. Baskı, Ankara, 2014, ss. 470-492),

mezhebi yapan Olcaytu'nun yanından ayırmadığı dört şeyhinden biri olması da bu düşünceye sebep olan diğer unsurlardır.³¹

İlk olarak müfessirin eserleri arasında da batını düşüncesine çağırın bir eser bulunmadığı gibi tam aksine Kâşânî, *Te'vilât*'ta açıkça Batınîlerin düşüncelerine karşı çıkmaktadır.³² Müfessir, hayatı hakkında bilgi verilen eserlerde zahir ve bâtinilimlerini cem etmiş bir arif/şeyh olarak takdim edilir.³³ Ayrıca -ileride değinileceği üzere- Kâşânî'nin hocalarının arasında batını düşünceye sahip biri bulunmadığı gibi hepsi de tasavvuf ile bağlantılı kişilerdir. Yine eserlerinin arasında *Istîlâhât-ı Sûfiyye*, *Letâifu'l-İ'lâm*, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, *Tuhfetü'l-Ihvân* gibi çok sayıda tasavvufa dair eserin bulunması ve *Hakâiku't-Te'vil*'in bir bölümünü de işaret yöntemine dair görüşlerin oluşturması ve *Te'vilât*'ta ağırlıklı olarak vahdeti vücutekseninde görüşlere yer verilmesi ve *Te'vilât*'ta Hz. Peygamber için "Ârifi Muhakkık" tabirini kullanmasının yanı sıra³⁴ mutasavvıflardan nakilde bulunup³⁵ tasavvuf, mutasavvıfın tanımı ve şartları ile çeşitli tasavvufî terimlere değinmesi³⁶ onun sufi olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca müfessirin Alâüddevle Simnânî'ye yazdığı mektuptaki tasavvufî ifadelerden de onun sufi olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.³⁷

Yine, Kâşânî'nin, *Hakâiku't-Te'vil* adlı tefsirini lügat, i'râb, me'ânî, beyan, tefsir ve te'vil olmak üzere beş bölüm halinde kaleme alması ve bu eserin işari yorumlarının eserin sadece beşte birlik bölümünü oluşturması ile³⁸ sufilerin ıstılahı ile kaleme aldığı bir eser olarak nitelediği³⁹ işarî bir tefsir olmasına rağmen *Te'vilât*'ta zahiri yorumlara yer verilmiş olması da bu hususu desteklemektedir.

Batınîlerin temel esası üzerinden *Te'vilât*'ı incelediğimizde, Batınîler, bilgi konusunda masum bir imamın gerekliliğini savunurken, Kâşânî, ilmi, Allah'ın verdiği ifade eder.⁴⁰ Batınîler, Tanrının imama zuhur ettiğini kabul ederlerken, Kâşânî, vahdeti vücud düşüncesini savunur. Ayrıca Batınîler, Hz. Peygamberin tüm mesajı tebliğ etmediğini belirtirken, Kaşânî, her peygamberin mesajını eksiksiz tebliğ ettiğini ifade eder.⁴¹ Batınîler alemin ebediliğini savunurken, Kâşânî, alemin fani ol-

³¹ Konuyla ilgili bk. Lory, *Kâşânî'ye Göre Kur'an'ın Tasavvufî Tefsiri*, s. 27; Uludağ, "İşarî Tefsir", s. 427; Kaya, *Kemâlüddîn Abdürrezzâk Kâşânî*, s. 53-54.

³² Kâşânî, *Te'vilât*, IV/109; 208.

³³ Cami, *Nefehât*, s. 537.

³⁴ Kâşânî, *Te'vilât*, IV/251.

³⁵ Kâşânî, *Te'vilât*, II/339; III/ 421; IV/367.

³⁶ Kâşânî, *Te'vilât*, I/58; I(2)/11, 12, 28, 109, 141, 183; III/16, 105, 332, 356, 421, 427, 476, 510, 516, 519. v.d.

³⁷ Bkz. Cami, *Nefehât*, ss. 540-541.

³⁸ Ergül, "Abdurrezzâk Kâşânî", s. 109.

³⁹ Kâşânî, *Istîlâhât-ı Sûfiyye* s. 46.

⁴⁰ Kâşânî, *Te'vilât*, III/92, 145.

⁴¹ Kâşânî, *Te'vilât*, I (2)/24.

duğunu ifade eder.⁴² Batiniler, nassların sorumluluğunun sadece avam tabakası için geçerli olduğunu belirtirken, Kâşânî, her insanın sorumluluğunun eşit olduğunu belirtir.⁴³Batiniler, Hz. Peygamberin döneceğini ve bu dönüşün Hz. Ali tarafından gerçekleştirileceğini savunurken, Kâşânî, Hz. Peygamberin dönmeyeceğini, yine Hz. Ali'den aktardığı bir rivayetle destekler.⁴⁴ Ayrıca, Batınileri savundukları takiyye esası, *Te'vîlât*'ta yer almamaktadır.

Son olarak Kâşânî, Şia'nın bir kolu olan bâtınıyeden farklı düşünmektedir. Bilindiği gibi Şia, hilafetin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu, ilk üç halifenin ise bu vazifeyi gasp ettiği ve de Hulefâ-i Râşidindendaha fazla hilafete layık gördükleri imamlarının masum ve peygamberler gibi Allah ile irtibat halinde oldukları görüşündedir.⁴⁵Kâşânî ise *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*'de Hz. Peygamber'den sonra göreve gelen halifeler arasında böyle bir ayrıma gitmediği gibi, hepsinin hilafetinin makbul olduğunu ve tümünün Rasûlullah'ın yolundan gittikleri için verdiği kararların Hz. Peygamberin kararı gibi uyulması zorunlu hükümler olduğunu,⁴⁶ bununla birlikte halifelerin hatadan da beri olmadıklarını⁴⁷ bu durumun da halifelerin peygamberler gibi ilahi mesajla bağlantılı olmadıklarını gösterdiğini, verdikleri kararları Hz. Peygamberden menkul haberlere istinaden verdiklerini⁴⁸ belirtir. Kâşânî ayrıca İbn Arabî'nin, *Fusûsu'l-Hikem*'deki Hz. Peygamberin, vefatından sonra göreve gelecek halifeyi tayin etmediği şeklindeki⁴⁹ görüşüne de itiraz etmemiştir. Dolayısıyla Kâşânî'nin, Şia'nın, hilafetine karşı çıktığı üç halifeden Hz. Ebubekr⁵⁰ ve Hz. Ömer⁵¹ için övgü ifade eden ifadelerle itiraz etmemiş olması ve Ebubekr'i öven hadis nakletmesinin yanı sıra⁵² onu "Siddıkların başı" ve Hz. Peygamber'den sonra en değerli insan olarak nitelemesi⁵³, ve onun hakkında "*emîru'l-Mü'minîn ve radiyallahu anh*" ifadelerini kullanması⁵⁴ ve *Hakâiku't-Te'vîl*'de Hz. Ömer hakkında "*emîru'l-Mü'minîn ve radiyallahu anh*" ifadelerini kullanması⁵⁵ ile *Te'vîlât*'ta kendinden rivayette bulunması⁵⁶ onun sünni olduğu görüşünü desteklemektedir.⁵⁷

⁴² Kâşânî, *Te'vîlât*, I/50; II/256, 408; III/82.

⁴³ Kâşânî, *Te'vîlât*, III/32, 519; IV/248, 474.

⁴⁴ Kâşânî, *Te'vîlât*, II/94.

⁴⁵ Bk. Aydın, M. Akif, "*İmâmet*", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII/205.

⁴⁶ Kâşânî, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, s. 204.

⁴⁷ Kâşânî, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, s. 205.

⁴⁸ Kâşânî, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, s. 205.

⁴⁹ Kâşânî, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, s. 204.

⁵⁰ Kâşânî, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, s. 84, 200.

⁵¹ Kâşânî, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, s.35.

⁵² Kâşânî, *Istılâhâtı Sûfiyye* s. 157; *Letâifu'l-A'lâm fi İşârât-i Ehli'l-İlhâm*, tahk. Ahmed Abdürrahim es-Sâyih-Âmir en-Neccâr, Kahire, 2005, I/393, 459; *Te'vîlât*, III/198.

⁵³ Kâşânî, *Letâifu'l-A'lâm*, I/393.

⁵⁴ Kâşânî, *Te'vîlât*, III/198.

⁵⁵ Ergül, "Abdürrezzâk Kâşânî", s. 105.

⁵⁶ Kâşânî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, III/353, 367.

⁵⁷ Uludağ, "*Kâşânî Abdürrezzâk*", s. 5.

2.2. Kâşânî'nin Hocaları

Kâşânî, eserlerinde iki hocasından bahsetmektedir. Hocaları hakkındaki diğer bilgiler ise Molla Cami'nin *Nefehâtü'l-Üns*'ü başta olmak üzere tabakat kitaplarından menkuldür. Molla Cami'nin eserinde yer verdiği Kâşânî'nin, Âlâuddevle es-Simnânî, (ö. 736/1336)'ye yazmış olduğu mektupta ismini verdiği hocaların yanı sıra birçok âlimin sohbetinde bulunduğunu belirtmektedir.⁵⁸ Kâşânî, Âlâuddevle es-Simnânî, hariç bütün hocalarıyla görüşmüştür. Bununla birlikte hocalarından ne kadar süreyle ve hangi konularda eğitim aldığı bilgileri mevcut olmayıp eserlerinde verdiği bilgiye dayanarak en çok Nüreddîn en-Natanzî (ö. 699/1300)'den ders aldığı ve ondan etkilendiği anlaşılmaktadır. Sührevî şeyhlerinden Abdüssamed b. Ali en-Natanzî (ö. 699/1300)'den hırka giyen Kâşânî'nin tarikat silsilesi Abdüssamed en-Natanzî, Necîbüddin b. Buzguş (ö. 716/1316) vasıtasıyla 'Avârifü'l-Ma'ârif müellifi Şihâbeddin es-Sühreverdî (ö. 632/1234)'ye ulaşmaktadır.⁵⁹ Müfessirin hocaları şunlardır:

2.2.1. Kardeş olan Şeyh Nasîruddîn Muhammed et-Tûsî (ö. 672/1272)⁶⁰ ve Şeyh Kutbeddîn eş-Şîrâzî (ö. 710/1311)⁶¹

2.2.2. Mevlânâ Nüreddîn Asîleddîn (ö. 685/1286)⁶²

2.2.3. Mevlânâ Şemseddîn el-Kîşî (ö. 694/1295)⁶³

Müfessir, *Hakâiku't-Te'vîl* adlı tefsirinin mukaddimesinde el-Kîşî (ö. 694/1295)'den bahsetmekle birlikte hocası Natanzî'den menkul bu ifadelerde, el-Kîşî'nin, Kâşânî'ye hocalık yaptığına dair ifadeler yoktur.⁶⁴ Bununla birlikte Abdurrahman Câmî'nin eserine aldığı mektupta, Kâşânî, el-Kîşî'nin sohbetinde bulunduğunu ve Natanzî'nin, Kîşî için, "Bu asırda onun mislitarîkı ma'rifette yoktur." dediğini belirtmektedir.⁶⁵

2.2.4. Mevla Nüreddîn Abdüssamed b. Ali en-Natanzî (ö. 699/1300)⁶⁶

Kâşânî, zahirî ilimlerdeki en büyük hocası ve manevî ilimlerdeki en büyük şeyhi olan Natanzî'den, iki eserinde bahsetmektedir. Kâşânî'nin verdiği bilgiye göre Natanzî, kendisini tasavvuftan önce hadis, tefsir gibi zahiri ilimleri öğrenmeye

⁵⁸ Cami, *Nefehât*, s. 540-541.

⁵⁹ Cami, *Nefehât*, s. 535; Uludağ, "Kâşânî Abdürrezzâk", s. 5.

⁶⁰ Cami, *Nefehât*, s. 541; Hayatı için bk. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 223, 273, 282; Şirinov, Ağil, "Tûsî, Nasîruddîn", *DİA*, Ankara, 2012, XXXI/437-441.

⁶¹ Cami, *Nefehât*, s. 541; Hayatı için bk. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 282. Kâtip Çelebi, *Keşfüz-zunûn*, I/367-368; Bağdadî, *Hediyetü'l-Ârifin*, II/406-407; Şerbetçi, Azmi, *Kutbüddîn-i Şîrâzî*, *DİA*, Ankara, 2002, XXVI/487-488.

⁶² Cami, *Nefehât*, s. 541; Hayatı için bk. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 282.

⁶³ Cami, *Nefehât*, s. 541.

⁶⁴ Kâşânî, *Hakâiku't-Te'vîl* vr. 1^b.

⁶⁵ Cami, *Nefehât*, s. 540.

⁶⁶ Cami, *Nefehât*, s. 534.

yönlendirmiş⁶⁷ ve *Hakâiku't-Te'vil* adlı tefsirini yazmaya teşvik etmiştir.⁶⁸ Kâşânî ikinci olarak da *Te'vilât'ta* hocasından bahseder.⁶⁹ Kâşânî'nin, hocası Natanzî'den sonra hiçbir şeyhe intisap etmediği ve üzüntüsünden yedi ay bir çölde halvete girdiği bilgisine yer verilir.⁷⁰

2.2.5. Zahîruddîn Abdurrahman b. Ali Buzkuş (ö. 716/1316)⁷¹

2.2.6. Nüreddîn Abdurrahmân el-İsferâinî (ö. 717/1317)⁷²

Kâşânî'nin 687/1288 yılında Hicaz dönüşü Bağdat'ta el-İsferâinî'nin sohbetinde bulunduğu belirtilmiştir.⁷³

2.2.7. Rukneddîn Âlâuddevle es-Simnânî, (ö. 736/1336)

İki âlim arasında sadece vahdeti vücut hakkında bir mektuplaşmanın olduğu bilgisi mevcuttur.⁷⁴

Kâşânî'nin mezkûr mektupta zikredilen hocalarından Nüreddîn Abdurrahmân el-İsferâinî'nin Bağdat, diğerlerinin ise Şiraz'da ikamet etmeleri sebebiyle bu iki şehre yolculuk ettiği anlaşılmaktadır.⁷⁵ Kâşânî'nin mezkûr mektubunda *Arâisü'l-Beyân* müellifi Ruzbihân Baklî (ö. 606/1210) ile de görüştüğü belirtilse de⁷⁶ her iki müfessirin yaşadığı dönem göz önüne alındığında sadece *Nefehât'ta* yer alan bu bilginin doğruluğu pek mümkün görünmemektedir.

2. 3. Kâşânî'nin Öğrencileri

Kâşânî'nin öğrencileri hakkında eserlerde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bazı eserlerde Davud-u Kayserî'nin, Kâşânî'nin öğrencisi olduğu bilgisine yerilir.⁷⁷ Davud-u Kayserî, İbn Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem*'ine yazmış olduğu *Matla'u Husûsi'l-Kelim fi Me'ânî Fusûsil Hikem* adlı şerhin mukaddimesinde kaderi ilahinin kendisini asrının eşsiz âlimi ve mevlâ olarak nitelediği Kâşânî'nin hizmetine sevk ettiğini belirterek, o esnada Abdürrezzâk Kâşânî'nin huzurunda, tahsili kemal için gayret sarfeden ve esrarı ilahiyyeyi öğrenmek isteyen bir grup öğrencinin *Fusûsu'l-Hikem*'i okumaya başladıklarını ifade etmektedir.⁷⁸ Bu ifadeler, Kâşânî'nin ismini

⁶⁷ Kâşânî, *Hakâiku't-Te'vil* vr.1^b; ayr bk. Cami, *Nefehât*, s. 540.

⁶⁸ Kâşânî, *Hakâiku't-Te'vil* vr.1^b; ayr. bk. Ergül, "Abdürrezzâk Kâşânî", s. 99.

⁶⁹ Kâşânî, *Te'vilât*, III/494.

⁷⁰ Cami, *Nefehât*, s. 541; hayatı için bk. Cami, *Nefehât*, s. 534-535.

⁷¹ Cami, *Nefehât*, s. 541; hayatı için bk. Cami, *Nefehât*, ss. 529-530, s. 535.

⁷² Cami, *Nefehât*, s. 541, 543; hayatı için bk. Cami, *Nefehât*, ss. 495-496.

⁷³ Cami, *Nefehât*, s. 496.

⁷⁴ Mektup için bk. Cami, *Nefehât*, s. 537-543; hayatı için bk. Bağdadî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, I/108; Cami, *Nefehât*, s. 496-500.

⁷⁵ Alkış, "Sermediyet ve Abdürrezzâk-ı Kâşânî", s. 210.

⁷⁶ Cami, *Nefehât*, s. 541.

⁷⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfüzzünûn*, II/1038, 1720; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 372, Bayraktar, Mehmet, "Dâvûd-ı Kayserî", *DİA*, İstanbul, 1994, IX/ 32-33.

⁷⁸ Davud el-Kayserî, Mahmûd b. Muhammed, *Matla'u Husûsi'l-Kilem fi Ma'ânî Fusûsi'l-Hikem*, Kral Suud Üniversitesi Ktp, nu: 2950z/189gm, vr.2 ;Bu eserin çeşitli baskıları yapılmıştır. Mirza Muhammed →

bilemediğimiz birçok öğrenci yetiştirdiğini de göstermektedir.

Ayrıca, Davud-u Kayserî'nin hocası Kâşânî gibi İbn Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem*'ini şerh etmesi⁷⁹, bu esere Kâşânî'nin *Şerhu Fusûsü'l-Hikem*'inin kaynaklık etmiş olması⁸⁰, ve Kâşânî'nin *Te'vilât*'ının başındaki besmele tefsirini şerh etmesi⁸¹, vahdeti vücut görüşünde Kâşânî ile aynı çizgide olması ve tarikat silsilesinin Kâşânî'ye dayanması⁸² bu hususu desteklemektedir. Bu birlikteliğin Tebriz'de gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Zira iki âlim Reb'î Reşîdî hankahı'ndatanışmış ve uzun süre *Fusûs ve Te'vilât* okumuştur.⁸³ Rukneddin eş-Şîrâzî'nin Kâşânî'ye talebelik yaptığı ve de bunu *Nusûsu'l-Husûs fî Tercümeti'l-Fusûs* adlı eserinde belirttiği bilgisi de mevcuttur.⁸⁴

3. KÂŞÂNÎ'NİN İLMÎ KİŞİLİĞİ

Daha önce de belirttiğimiz gibi Kâşânî'nin yetişmesindeki en önemli iki hocası Nuredîn Natanzî (ö. 699/1300) ve Şemseddîn el-Kîşî (ö. 694/1295)'dir. Yazdığı eserlerin sayısı ve çeşitliliği bakımından iyi bir eğitim aldığı anlaşılan Kâşânî, İbn Arabî'nin ortaya koymuş olduğu vahdeti vücut anlayışını sistematize eden ve *Fusûsu'l-Hikem*'in anlaşılmasına vesile olan kişi olarak ifade edilir.⁸⁵ Kâşânî, *Misbâhü'l-Hidâye* müellifi İzzettin el-Kâşî⁸⁶ ile birlikte şeyhleri Abdüssamed'in yanı sıra Isfahan, Kâşân, Sâve, Şîraz ve Bağdat'taki diğer Sühreverdi şeyhlerinin sohbet meclislerine katılarak onlardan da feyiz almış, tasavvufî görüşleri bu muhitte oluşmuştur. İbn Arabî'nin eserlerine ise şeyhinin ölümünden sonra ilgi duymaya başladığı anlaşılmaktadır.⁸⁷ Tasavvuf ve tefsir başta olmak üzere çeşitli dallarda birçok eseri bulunan Kâşânî'nin, eserlerinin çoğunun ömrünün son on yılında Reb'î Reşîdî hankahı'nda yazdığı belirtilir.⁸⁸

3.1. Kâşânî'nin Eserleri

Tespit edildiğine göre Kâşânî'nin tefsir ve tasavvuf başta olmak üzere otuz

→ →

med Şîrâzî'nin tahkikiyle Bombay'da 1300 yılında, Asım İbrahim el-Keyyâfî'nin tahkikiyle Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyyede basılmıştır.

⁷⁹ Davud el-Kayserî, *Şerhü Fusûsil-Hikem*, Millî Ktp. Çankırı İl Halk Ktp. 18 HK 222.

⁸⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfüzzünûn*, II/1038.

⁸¹ Davud el-Kayserî, *Şerhu Besmele bi's-Sûreti'n-Nev'iyeti'l-İnsâniyye*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1693/16; ayr. bk. Bayraktar, "Dâvûd-i Kayserî", s. 35.

⁸² Bayraktar, "Dâvûd-i Kayserî", s. 33.

⁸³ Alkış, "Sermediyet ve Abdurrezzâk-ı Kâşânî", s. 211; ayr. bk. Karadaş, Cağfer, "Dâvûd-i Kayserî ve Genel Hatlarıyla Düşüncesi", *Uludağ Ü.İ.F.D.*, 2006 c. 15, sa. 2, ss. 1-18; Kayserî'nin hayatı için bk. Kâtip Çelebi, *Keşfüzzünûn*, II/1720; Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, I/361; Serkis, *Mu'cemu'l-Matbûa*, II/1537; Bayraktar bu birlikteliğin Save şehrinde olabileceğini belirtir. Bayraktar, "Dâvûd-i Kayserî", s. 32.

⁸⁴ Ergül, "Abdurrezzâk Kâşânî", s. 101; Hayatı için bk. Kâtip Çelebi, *Keşfüzzünûn*, II/1264.

⁸⁵ Izutsu, s. 20; ayr. bk. Ergül, "Abdurrezzâk Kâşânî", s. 103.

⁸⁶ Hayatı için bk. Cami, *Nefehât*, s. 535-536.

⁸⁷ Uludağ, "Kâşânî Abdurrezzâk", s. 5; ayr. bk. Cami, *Nefehât*, s. 535.

⁸⁸ Alkış, "Sermediyet ve Abdurrezzâk-ı Kâşânî", s. 212; Ergül, "Abdurrezzâk Kâşânî", s. 96.

beş eseri bulunmaktadır.⁸⁹ Bunların çoğunluğu tasavvufa dair olup eserlerinin büyük bir kısmını risaleler oluşturmaktadır. Müfessirin öne çıkan ve basılan eserleri şunlardır:

3.1.1. Hakâiku't-Te'vîl fî Dekâiki't-Tenzîl

Ayetlerin lügat, i'râb, me'ânî, beyan, tefsir ve te'vîl olmak üzere beş bölüm halinde kaleme alındığı tefsirin ilk cildi Necmettin Ergül tarafından 2002 yılında doktora tezi olarak tahkik edilmiştir.

3.1.2. Te'vîlâtü'l-Kur'an

Çalışmamızın asıl konusunu oluşturan bu eser, Kâşânî'nin *Hakâiku't-Te'vîl* adlı tefsirinin te'vîl bölümünün bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Eser, 1283, 1300, 1317 yıllarında Kahire'de, 1968 ve 1978 yıllarında ise Beyrut'ta İbn Arabî'ye nispetle *Tefsîri Şeyhi'l-Ekber* adıyla basılmış ve bu isimle meşhur olmuştur.⁹⁰ Bu eserle ilgili ileride ayrıntılı bilgi verilecektir.

3.1.3. Letâifu'l-A'lâm fî Şârâti Ehli'l-İlhâm

Tasavvufî istilahlara dair yazılan en geniş eser kabul edilen eser, Saîd Abdül-fettâh'ın tahkikiyle 1996 yılında Kahire'de, Mecid Hadîzade'nin tahkikiyle 1421/2000 yılında Tahran'da, Ahmed Abdürrahim es-Sâyih ve arkadaşlarının tahkikiyle 2005 yılında Kahire'de basılmıştır. Ayrıca Ekrem Demirli tarafından *Tasavvuf Sözlüğü* adıyla tercüme edilmiş ve 2004 yılında İstanbul'da basılmıştır.

3.1.4. Istilâhât-ı Sûfiyye

Beş yüz tasavvuf teriminin ebced hesabına göre açıklandığı tasavvuf sözlüğüdür. Kâşânî, bu eseri Şerhu Fusûsi'l-Hikem ve Te'vîlât'taki tasavvufî terimleri açıklamak için yazmıştır.⁹¹ 1981, 1992 yılında Kahire, 1995'te Şam'da basılmıştır. Eser Nabil Safwat tarafından *Glossary of Sufi Technical Terms* adıyla İngilizceye çevrilmiş ve 1984, 1991 ve yıllarında Londra'da basılmıştır. Muhammed Hâcevî ise eseri, Ferheng-i Istilâhât-ı 'İrfân Tasavvuf adıyla Farsça'ya tercüme ederek 1372 yılında Tahran'da yayımlamıştır.

3.1.5. Raşhu'z-Zulâl fî Şerhi'l-Elfâzi'l-Mütedâvile beyne Erbâbi'l-Ezvâk ve'l-Ahvâl

Kâşânî'nin tasavvuf istilâhına dair diğer bir sözlüğüdür. Eser Said Abdülfettah'ın tahkikiyle 1995 yılında Kahire'de basılmıştır.

3.1.6. Şerhu Fusûsi'l-Hikem

Kâşânî'nin İbn Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem* adlı eserine yazdığı şerhtir. İbn Arabî'nin vahdeti vücuda dair görüşlerinin anlaşılmasındaki en etkili ve güvenilir

⁸⁹ Bu eserlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ergül, "Abdürrezzâk Kâşânî", ss. 106-12; Kaya, *Kemâlüddîn Abdürrezzâk Kâşânî*, s. 57-68; Uludağ, "Kâşânî Abdürrezzâk", ss. 5-6.

⁹⁰ Kaya, *Kemâlüddîn Abdürrezzâk Kâşânî*, s. 59.

⁹¹ Kâşânî, *Istilâhât-ı Sûfiyye*, s. 46.

şerhlerinden biri kabul edilir.⁹² Bu eser 1303/1891, 1309/1897, 1321/1903 ve 1966 yıllarında Mısır'da basılmıştır.

3.1.7. Şerhu Menâzili's-Sâirîn

Ebû İsmail Abdullah Ensari el-Herevî'nintasavvuf istılahları hakkında yazdığı *Menâzili's-Sâirîn* adlı eserini şerhidir. Eser Ali Şirvânî'nin tahkikiyle 1373 yılında Tahran'da, Muhsin Bîdâr Fer'in tahkikiyle 1995 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

3.1.8. Tuhfetü'l-lhvân fî Hasâisi'l-Fityân

Kâşânî'nin fütüvvet hakkında kaleme aldığı risalesidir. Eser Seyyid Muhammed Dâmâdî'nin tahkikiyle 1349/1929, 1369/1949 tarihlerinde Tahran'da Farsça olarak basılmıştır.

3.1.9. Keşfü Vücûhi'l-Ğurr li Me'ânî Nazi'd-Dürr

İbn Fârid'in *Tâiyyetü'l-Kübra* adlı eserinin şerhidir. Ahmed Ferîd el-Miziyâdî'nin tahkikiyle 2005 yılında Lübnan'da basılmıştır.

3.1.10. Risâle fi'l-Kazâ ve'l-Kader

Kâşânî'nin kaza ve kadere dair yazmış olduğu bir risale olup Stanislav Guyard tarafından *Traité De La Prédestination Et Du Libre Arbitre* adıyla Fransızcaya çevrilmiş ve 1875 ve 1819'da Paris'te yayınlanmıştır.

4. KÂŞÂNÎ'NİN VEFATI

Kâşânî'nin vefat tarihinde de ihtilaf edilmiştir. Bazen bu ihtilaf aynı kişinin verdiği tarihte de olabilmektedir. Örneğin Brockellman 730/1330, 735/1335 ve 736/1336;⁹³ Nuveyhid, 720, 730 ve 735 tarihlerini vermektedir.⁹⁴ Bağdadî ise 730/1330 ve 735/1335 tarihlerini⁹⁵ zikretmiştir. 735/1335 tarihini verenlerin, müellifi aynı tarihte vefat eden İzzeddin Mahmud Kâşânî ile karıştırmaları muhtemeldir. Kâtip Çelebi,⁹⁶ Udneveri⁹⁷ ve Rıza Kehhale,⁹⁸ Zirikli,⁹⁹ Kâşânî'nin vefat tarihi olarak 730/1330 tarihini verir. Macdonald, Kâşânî'nin Alâüddevle ile mektuplaşması nedeniyle¹⁰⁰ Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Hakâiku't-Te'vîli* 729 yılında bi-

⁹² Afifi, A.E, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin TasavvufFelsefesi*, (ter. Mehmet Dağ), Ankara Ü. İ.F. Yay. Ankara, ts. s. 12; Uludağ, "Kâşânî Abdürrezzâk", s. 6; Ergül, "Abdürrezzâk Kâşânî", s. 112.

⁹³ Brockellman, *Sup.*, 280.

⁹⁴ Nuveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn*, s. 281.

⁹⁵ Bağdadî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, I/567.

⁹⁶ Kâtip Çelebi başka bir yerde verdiği 887 tarihi ile müfessiri *Matla'u's-Sa'deyn* müellifi ile karıştırmıştır. Kâtip Çelebi *Keşfüzzünûn*, 1/336.

⁹⁷ Udnerevî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, s. 139.

⁹⁸ Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifin Terâcim-i Musannifi'l-Kütübü'l-Arabiyye*, Beyrut, 1993, I/138.

⁹⁹ Zirikli, Hayrettin, *el-A'lâm Kâmûs-u Terâcim li Eşher'ir-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arabi ve'l-Müsta'ribîn*, Beyrut, 1997, III/350.

¹⁰⁰ Macdonald, "Abdürrezzâk Kâşânî", s. 106.

tirmesi sebebiyle,¹⁰¹ 730 tarihinin doğru olduğunu belirtir. Abdürrahim Alkiş ise, *Mücmelü't-Tevârîh* yazarı Fasîh-i Hafî (ö. 849)'nin zikrettiği 3 Muharrem 736 tarihinin ayrıntılı içermesi ve de müellifin o bölgeyi iyi bilmesi sebebiyle daha muteber kabul etmektedir.¹⁰²

Kâşânî'nin nerede vefat ettiği ve mezarının nerede olduğu ile ilişkin olarak son dönemde kaleme alınmış bazı eserlerde, müfessirin Kâşânî'da vefat ettiği ve mezarının burada bulunduğu bilgisine yer verilmekle birlikte¹⁰³ Kâşânî'nin hayatı hakkında bilgi veren biyografi eserlerinde böyle bir bilgi bulunmamaktadır.

5. KÂŞÂNÎ'NİN TE'VİLÂTÜ'L-KUR'ANÎ'L-HAKÎM'İ, TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ VE TEFSİR METODU

Bu başlık altında *Te'vilât*'ın Kâşânî'ye aidiyeti, tefsir ilmindeki yeri ve tefsir metodolojisine değinilecektir.

5. 1. *Te'vilât*'ın Kâşânî'ye Aidiyeti ve Tefsir Tarihindeki Yeri

Te'vilâtü'l-Kur'an, İbnü'l-Arabî'ye izâfe edilerek *Tefsîr-i Şeyh-i Ekber* adıyla basıldığı için bu isimle meşhur olan ve ayetlerin işarı tefsir metoduna göre tefsir edildiği bir eserdir. Kâşânî bu eseri, te'vil hakikatleri hususunda *Hakâiku't-Te'vil*'in muhtasarı olarak yazmıştır. Kâşânî'nin, mezkûr eserin mukaddimesinde verdiği bilgiye göre, önce *Hakâiku't-Te'vil* tertibinde *Kehf* suresini yazdığı; ancak daha sonra bunu bitirmeden *Te'vilât*'ı tamamladığını, daha sonra tekrar *Hakâiku't-Te'vil* adlı eserine dönerek tefsirini tamamladığını ifade etmektedir.¹⁰⁴

Eserin İbnü'l-Arabî'ye izafe edilerek basılmasından 81 yıl sonra 1948 yılında Kahire'de Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye'de basılan Ahmet Teymur Paşa'nın *Fihrişü Hizâneti't-Teymûriyye* eserinde bu *Te'vilât*'ın Kâşânî'ye ait olduğu belirtilmesine rağmen¹⁰⁵ en son 2006 yılında Dâru'l-Kütübi'l-İlimiyye'de yapılan baskısında eser yine İbnü'l-Arabî'nin tefsiri adıyla basılmıştır. Ayrıca *Te'vilâtü'l-Kur'an*,¹⁰⁶ *Te'vilü'l-Âyât*,¹⁰⁷ *Te'vilâtü Kâşânîyye*¹⁰⁸ adıyla bilinen eserin tam ismi *Te'vilâtü'l-Kur'ani'l-Hakîm'dir*.¹⁰⁹ İbn Arabî'ye değil, Kâşânî'ye aidiyeti birçok açıdan ispat edilmiştir.

a. Kâşânî, *Hakâiku't-Te'vil*,¹¹⁰ *Istîlâhâtü Sûfiyye*¹¹¹ ve *Şerhu Fusûsi'l-*

¹⁰¹ Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsirler*, s. 219.

¹⁰² Alkiş, "Sermediyet ve Abdurrezzâk-ı Kâşânî", s. 212.

¹⁰³ Bk. Ergül, "Abdurrezzâk Kâşânî", s. 98.

¹⁰⁴ Kâşânî, *Hakâiku't-Te'vil fi Dekâiki't-Tenzil*, vr. 1^b.

¹⁰⁵ Ergül, "Abdurrezzâk Kâşânî", s. 108.

¹⁰⁶ Katip Çelebi, *Keşfüzzünûn*, I/107, 336; Brockelman, *Sup.*, s. 208; Bağdadî, *Hediyetü'l-Ârifin*, I/567, Nuveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirin*, s. 281.

¹⁰⁷ Uludağ, "Kâşânî Abdürrezzâk", s. 5.

¹⁰⁸ Kâşânî, *Te'vilâtü Kâşânîyye*, çev. Ali Rıza Doksanyedi, Ankara, 1988.

¹⁰⁹ Kâşânî, *Istîlâhâtü Sûfiyye*, s. 46.

¹¹⁰ Kâşânî, *Hakâiku't-Te'vil fi Dekâiki't-Tenzil*, vr. 1^b.

Hikem’inde¹¹² *Te’vilâtü’l-Kur’ani’l-Hakîm* adında Kur’an’a dair bir eser yazdığını belirtmektedir.

b. *Te’vilât*’ın yazmaları İbn Arabî’ye değil, Kâşânî’ye nispet edilmektedir.¹¹³

c. Müfessirin hayatı hakkında bilgi veren eserlerde *Te’vilât*, Kâşânî’ye nisbet edilmektedir.¹¹⁴

d. Tefsirin diğer dillere çevirileri de Kâşânî’ye nispetle yapılmıştır. Eser *Ali Rıza Doksanyedi* tarafından *Te’vilâtı Kâşânîyye* adıyla Türkçe’ye çevrilmiş ve 1987 ve 1988 yılında üç cilt halinde Ankara’da basılmıştır. Tafsîr al-Kâshânî adıyla ilk on sekiz sure Royal Ali Beyt İslami Düşünce Enstitüsü tarafından İngilizceye çevrilmiştir.

e. *Te’vilât*’ın, Kâşânî’ye ait olduğu son dönemde yapılan çalışmalarda da dile getirilmiştir.¹¹⁵ Muhammed ez-Zehbî (ö. 1397/1977), eserin Kâşânî’ye aidiyetini ispat sadedinde kaleme aldığı *Tefsîru İbn Arabî li’l-Kur’ân –Hakîkatuhû ve Hataruh* isimli çalışma Medine el-Câmiati’l-İslâmiyye dergisinde yayımlanmıştır.

f. Müellifin iki eserinde bahsetmiş olduğu Abdüssamed b. Ali en-Natanzî (ö. 699/1300) ve es-Saîd el-Kîşî (ö. 694/1295)’nin kendilerinden önce yaşayan ve 638/1240 yılında vefat İbn Arabî’ye hocalık yapmış olmaları tarihen mümkün görünmemektedir.¹¹⁶

g. Kâşânî *Te’vilât*’ta bulunmuş olduğu Ebîverd şehrinden¹¹⁷ bahsetmektedir.¹¹⁸ Süleyman Ateş bu ifadelerle dayanarak İbn Arabî’nin Ebîverd tarafına gittiğini gösteren hiçbir delilin bulunmadığını, dolayısıyla bu olayı anlatanın Ebîverd hadisesini bilen Kâşânî’nin olduğunu belirtmektedir.¹¹⁹

h. İsmail Hakkı Bursevî’nin *Rûhu’l-Beyân ve Âlûsî’nin Rûhul’Me’âni* adlı tefsirlerde *Te’vilât*’tan istifade edilmesi, günümüzden yaklaşık üç yüz yıl önce bu durumun müfessirlerce teyit edildiğini ve daha sonra bu hakikatin değiştirildiğini gös-

¹¹¹ Kâşânî, *Istılâhâtı Sûfiyye*, s. 46.

¹¹² Kâşânî, *Şerhu Fusûsi’l-Hikem*, s. 262.

¹¹³ Bk. Millî Kütüphane -Ankara, Samsun İl Halk Kütüphanesi, arşiv no: 55 Hk 928; Kastamonu İl Halk Kütüphanesi arşiv no: 37 Hk 929; Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, arşiv no: 22 Sel 278; Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, arşiv no: 37 Hk 929; Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi koll, arşiv no: 05 Ba 26.

¹¹⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfüzzünûn* I/336; Camî, *Nefehât*, s. 537; Udnerevî, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, s. 271; Zirikli, *el-A’lâm* III/350; Bağdadî, *Hediyetü’l-Ârifîn*, I/567; Brockellman, *Sup.*, 280; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerîa*, II/122, III/308; Nurullah Şüsterî, *Mecâlis*, II/515; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II/428; Kehhâle, *Mu’cemu’l-Müellifîn*, II/138.

¹¹⁵ Lory, *Kâşânî’ye Göre Kur’an’ın Tasavvufî Tefsiri*, s. 25; Zehbî, Muhammed Hüseyin *et-Tefsîr ve’l-Müfessirîn*, Mektebetü Vehbe, Kahire, ts. II/295-296; Uludağ, *“İşârî Tefsir”*, s. 427, Duman M. Zeki-Altındağ Mustafa, *“Hurûf-ı Mukattaa”*, DİA, İstanbul, 1998, XVIII/405; Ergül, *“Abdurrezzâk Kâşânî”*, s. 107-108; Kaya, *Kemâlüddîn Abdürrezzâk Kâşânî*, s. 53-54; Ateş, s. 204.

¹¹⁶ Ayr. bk. Lory, *Kâşânî’ye Göre Kur’an’ın Tasavvufî Tefsiri*, s.26.

¹¹⁷ Horasan’da Serahs ve Nesâ arasında bulunan bu şehir hakkında bilgi için bk. Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, I/ 86.

¹¹⁸ Kâşânî, *Te’vilât*, IV/74.

¹¹⁹ Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, ss. 204-205.

termektedir. Bütün bu deliller bu eserin İbn Arabî'nindeğil, sufi Abdürrezzak Kâşânî'ye ait olduğunu desteklemektedir.¹²⁰

Te'vîlât, tefsir tarihinde hak ettiği yeri alamamış olsa da kendisinden sonraki bazı işarî tefsirleri etkilemiştir. Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsirinde ve -o kadar olmasa da- Âlûsî'nin *Rûhu'l-Me'ânî*'sinde *Te'vîlât*'tan nakillere rastlanılmaktadır. Temel kaynakları arasında *Te'vîlât*'ın zikredildiği¹²¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* tefsirinde -tespit edebildiğimiz kadarıyla- 143 yerde çoğunlukla "*Kâşânî dedi ki...*" ifadeyle *Te'vîlât*'tan nakilde bulunur. Âlûsî ise, iki yerde *Te'vîlât*'tan nakilde bulunur. Müfessir bir yerde *عبد الرزاق الكاشي* nisbesini kullanırken,¹²² bir yerde de *عبد الرزاق الكاشي* nisbesini kullanmaktadır.¹²³ Son dönem müfessirlerinden Cemâleddin el-Kâsimî ise *Mehâsinü't-Te'vîl* adlı tefsirinde 240 yerde isim vererek Kâşânî'den nakilde bulunur.

5.2. Tefsir Metodolojisi Açısından *Te'vîlâtü'l-Kur'an*

Kâşânî'nin, Kur'an tilavetine devam ettiği ve manalarını düşündüğü sırada her ayetin altında görünen ve kalbine doğan farklı mana ve hakikatleri kayda geçirmek maksadıyla kaleme aldığını belirttiği *Te'vîlât*,¹²⁴ Kur'an'ın baştan sona Mushaf tertibine göre yazılmış işarî tefsiri olmakla birlikte, eserde tüm ayetler tefsir edilmemiştir. Tefsir edilen ayetlerin genelinde ise uzun izahlar yapılmamış, kimi zaman ayet bir veya birkaç kelime ile açıklanmıştır. Eserde çok miktarda zahirî tefsir de bulunmaktadır. Müellif, eserinin mukaddimesinde tefsir metodolojisi hakkında bilgi vermektedir. Kâşânî, te'vîl kabul etmeyen veya buna ihtiyaç hissedilmeyen ayetleri te'vîl etmek için uğraşmadığını,¹²⁵ zâhir ahkâmdan te'vîl kabul etmeyenleri zâhir üzeretefsir etme gayreti güttüğünü, bu ayetlerden çok azını te'vîl ettiğini söyler.¹²⁶ Te'villerinin kesinlik ifade etmediğini belirtmek için her surenin sonunda *والله تعالى أعلم* ifadesini kullanır. Bu yönüyle *Te'vîlât*, işarî ve zahiri tefsiri barındıran bir eser olma özelliğine sahiptir. Ayrıca, ağırlıklı olarak dirayet metoduyla yazılan eserde yer yer rivayetlere de yer verilmiş, Hz. Ali ve Câfer-i Sâdık'tan çok miktarda rivayette bulunulması, Kâşânî'nin Batınî olduğu düşüncesine sebep olmuştur.

5.2.1. Rivayet Tefsiri Açısından *Te'vîlâtü'l-Kur'an*

Te'vîlât'ta rivayet tefsirine de yer verilmektedir. Kâşânî, ayetlerin tefsirinden sonra sıkça mutasavvıflardan sözler ve az da olsa tasavvufî hikâyeler nakleder.

¹²⁰ Bk. Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, II/401; Ateş, *İşarî Tefsir Okulu*, ss.204-205.

¹²¹ Ateş, *İşarî Tefsir Okulu*, s. 244.

¹²² Alusî, Ebû Fadl Şihâbüddîn Seyyid Mahmûd, *Rûhu'l Me'ânî ve Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve Seb' il-Mesânî*, Beyrut, ts., XXV/8.

¹²³ Alusî, *Rûhu'l-Meânî*, XV/326.

¹²⁴ Kâşânî, *Hakâiku't-Te'vîl fi Dekâiki't-Tenzil*, vr. 1b; Kâşânî, *Te'vîlât*, I/5-9.

¹²⁵ Kâşânî, *Te'vîlât*, I/9.

¹²⁶ Kâşânî, *Te'vîlât*, I/10.

Bazen de zahirî ve sufi tefsirlerden eser ismi vermeden "bazı tefsirlerde denildi ki, tefsirlerde zikredilir ki, bazı zahir ehli müfessir demiştir ki..." şeklinde nakillerde bulunur. Bir-iki yerde ayetin sebab-i nüzûlü hakkında bilgi verir.¹²⁷Bir-iki istisna dışında¹²⁸ bu rivayetlerin sıhhati noktasında herhangi bir değerlendirmede bulunmaz. *Te'vilât*'ta yer yer isrâiliyyâta yer verildiği görülmektedir.¹²⁹

Te'vilât'ta kaynaklar genellikle "*denildi ki, rivayet edildi ki...*" tarzında müphem ifadelerle verildiğinden herhangi bir tefsir ya da müfessir ismi zikredilmez. Kendisinden nakilde bulunulan tefsirlerden de "*denildi ki,*¹³⁰ *rivayete göre,*¹³¹ *hukemâdan bazıları demişlerdir ki*¹³², *müfessirler dediler ki*¹³³, *bazı tefsirlere göre,*...."¹³⁴şeklinde mübhem ifadelerle rivayette bulunulur. *Te'vilât*'tin rivayet kaynaklarını, sahabeden Ömer (ö. 23/644)¹³⁵, İbn Mesud (33/623)¹³⁶, Ali (ö. 40/661)¹³⁷, Aişe (ö. 59/678)¹³⁸, İbn Abbas (ö. 68/687)¹³⁹, Abdullah b. Ömer (73/692)¹⁴⁰ ve Câbir b. Abdillâh (ö. 78/697)¹⁴¹; tâbiundan Saîd b. Cübeyr (ö. 95/713)¹⁴², Dahhâk b. Müzahim (105/723)¹⁴³, Katâde b. Diâme (ö. 117/735)¹⁴⁴, Câfer-i Sâdık (ö. 148/765)¹⁴⁵, ve sufilardan Ebû Yezîd-i Bestâmî (ö. 234/850)¹⁴⁶, Hâtim b. el-Esam (ö. 237/852)¹⁴⁷ Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 298/911)¹⁴⁸, Hallâc-ı Mansûr, (ö. 306/919)¹⁴⁹, Semnûn b. Hamza (ö. 320/932)¹⁵⁰ve Ebubekr b. Şibî (ö. 334/945)'den¹⁵¹ oluşturmaktadır.

¹²⁷Kâşânî, *Te'vilât*, IV/128, 468.

¹²⁸Bkz. Kâşânî, *Te'vilât*, IV/37-38, 46.

¹²⁹ Bkz. Kâşânî, *Te'vilât*, I/18, 65, 93, 122, 268; II(2)/130; II/89; IV/37-38,230.

¹³⁰ Bkz. Kâşânî, *Te'vilât*, I/122, 129, 201; II/264, 268; III/26, 38, 46, 269; IV/230, 463, v. d.

¹³¹ Kâşânî, *Te'vilât*, III/225, 255, 459. v. d.

¹³² Kâşânî, *Te'vilât*, II/228; IV/279.

¹³³ Kâşânî, *Te'vilât*, III/40, 41; IV/199.

¹³⁴ Kâşânî, *Te'vilât*, III/189, 410, 410; IV/421-422.

¹³⁵ Kâşânî, *Te'vilât*, II/353, 367.

¹³⁶ Kâşânî, *Te'vilât*, I/153.

¹³⁷ Kâşânî, *Te'vilât*, I/30, 57, 149, 194; II/183, 366; III/185, 286, 530; IV/232, 422, 451 v.d.

¹³⁸ Kâşânî, *Te'vilât*, III/166.

¹³⁹ Kâşânî, *Te'vilât*, II/76, 89, III/237, 242, 255, 384, IV/28, 230, 476.

¹⁴⁰ Kâşânî, *Te'vilât*, IV/329.

¹⁴¹ Kâşânî, *Te'vilât*, III/255.

¹⁴² Kâşânî, *Te'vilât*, IV/478.

¹⁴³ Kâşânî, *Te'vilât*, IV/12.

¹⁴⁴ Kâşânî, *Te'vilât*, III/210, 262.

¹⁴⁵ Kâşânî, *Te'vilât*, I/7; II/138; II/64; III/255; IV/195, 453.

¹⁴⁶ Kâşânî, *Te'vilât*, IV/162.

¹⁴⁷ Kâşânî, *Te'vilât*, I/295.

¹⁴⁸ Kâşânî, *Te'vilât*, I/170.

¹⁴⁹ Kâşânî, *Te'vilât*, IV/162, 194.

¹⁵⁰ Kâşânî, *Te'vilât*, I/293.

¹⁵¹ Kâşânî, *Te'vilât*, III/139.

5.3. Dirayet Tefsiri Açısından Te'vîlâtü'l-Kur'an

Eserde gerek işarî yöntemle, gerek rasyonel/zahirî yöntemle olsun, çokça dirayet metodu ile yapılmış yoruma rastlanır. Bazen de her iki metodu birleştirerek yaptığı yorumlar görülmektedir. Te'vîlât'ta bu konuda dikkat çeken bir diğer husus da ayetlerin yorumlarında antropomorfizm ve hurufiliğe yer verilmiş olmasıdır. Kâşânî, ayetleri yorumlarken yer yer ayet,¹⁵² hadis,¹⁵³ Arap dili, şiirle,¹⁵⁴ istişhad yöntemine başvurmaktadır. Kâşânî, harufu mukattaayı Allah'ın bu harfleri ile başlayan isimleriyle yorumlamaya çalışmaktadır.¹⁵⁵

5.3.1. Te'vîlâtü'l-Kur'an'da Zahirî Tefsir

Te'vîlât'ta işarî yorumun yanı sıra zahirî yoruma da yer verilmektedir. Müfessirin zahirî yorumları daha çok ahkâm ve dilbilimsel izahlarda kendini göstermektedir. Kâşânî, bazen ayetlerin zahirî ve işarî yorumunu bir arada verir.¹⁵⁶ Müfessir, Te'vîlât'ta, zahirî yorumu tefsir, Batınî yorumu ise te'vîl olarak değerlendirmektedir. Bu durumda Kâşânî'nin, tefsirine Te'vîlât'l-Kur'ân ismini vermesinin arka planında yatan sebebin, bu eserdeki işarî yorumların fazlalığı olduğu ortaya çıkmaktadır. Kâşânî ayeti bazen kendisi zahire göre yorumlarken, bazen de müfessirlerin ayet hakkındaki yorumlarını "*Zahirî tefsirlere, müfessirlere gelince*" şeklinde nakleder. Konuyla ilgili birkaç örnek verelim.

Kâşânî Bakara suresi 30. Ayetteki *ونحن نسبح بحمدك ونقدس لك* cümlesinde belirtir. len tesbih ve takdisi şöyle tefsir eder:

*"Tesbih ile takdis arasında bir fark vardır. Tesbih, Allah'ı şirk, acz ve noksanlıktan tenzih etmek demektir. Takdis ise Allah'ı bir mekâna bağlılıktan, bir işten etkilenme (infiâl) ve bir işte kudretsizlikten tenzih etmek demektir."*¹⁵⁷

Kâşânî, Kur'an'daki şer'î ayetleri yer yer işarî yöntemle tefsir ettiği gibi, konuyla ilgili zahiri yorumlara da yer vermektedir. Kâşânî, ibâdetlerin konuluş/vaz' gerekçesini insan aklının idrak edemeyeceğini, aklın bunu kavramasının mümkün olmadığını, yani ibadetlerin emri ilâhîye imtisal için yapılması gerektiğini¹⁵⁸ ayrıca, bedenî ve malî ibadetlere imtisalin gerekliliğini¹⁵⁹ belirterek, ibadetleri, ilgili ayetlerdeki zahiri manaya göre yorumlamaktadır.

¹⁵² Kâşânî, Te'vîlât, I/22-23, 42, 45, 194, 239, 330; I(2)/35, 113, 181-182; II/7, 147, 218, 305; III/22, 160, 177, 184, 269, 419; IV/121, 457, 478.

¹⁵³ Kâşânî, Te'vîlât, I/50, 93, I/194, 213, 309; II/7, 136, 159, 369, 408; III/101, 170, 184, 198, 250, 328, 412; IV/7, 127, 174, 248, 340, 442, 444, 452 v. d.

¹⁵⁴ Kâşânî, Te'vîlât, I/69, 85-86, 146, 174, 284; III/61, 250; IV/203, 449.

¹⁵⁵ Kâşânî, Te'vîlât, II/89, 263, 310; III/54; 234, 429; IV/28 82, 119, 230.

¹⁵⁶ Bkz. Kâşânî, Te'vîlât, I/16, 72-73, 132, 172, 187, 199, 255, 352; II/52, 117-118; III/2; IV/123, 154, 439, 461, v. d.

¹⁵⁷ Kâşânî, Te'vîlât, I/60.

¹⁵⁸ Kâşânî, Te'vîlât, IV/355.

¹⁵⁹ Kâşânî, Te'vîlât, I/469-470.

Müfessir, Bakara 262. ayette belirtilen infakı zahiri anlama göre şöyle yorumlar:

"Allah, infakın başa kakma ve gönül incitmeyi beraberinde getirebileceği noktasında insanları uyarmıştır. Bununla birlikte infak üç özelliği sebebiyle de övülmüştür. Birincisi, Allah'ın emrine muvafık olması, ikincisi, infakta bulunan nefse nispetle o kişideki cimrilik huyunu yok etmesi, üçüncüsü ise hak sahibine (muhtaca) birçok faydası olması yönüyledir. O zaman kim infak etmezse Allah'ın emrine muhalefet etmiş olur."¹⁶⁰

Kâşânî'nin kısasla ilgili yorumu ise şöyledir:

"Kisas, adalet kanunlarından bir kanundur. O, düşmanlığı yok etmek için farz kılınmıştır. Kisas, Allah'ın gölgelerinden bir gölgedir."¹⁶¹

Kâşânî'nin zahiri yorumlarının çoğunu dilbilimsel açıklamalar oluşturmaktadır. Müfessir, ayetlerdeki kelimelerin anlamı, nahvi ve sarfını zahire göre tefsir eder. Müfessirin kelimenin anlamına ilişkin yapmış olduğu zahiri yorumlara şu örnekler verilebilir.

Müfessir, Bakara 9. ayetteki *يخادعون الله والذين آمنوا* "Onlar Allah'ı ve Müminleri kandırmaya çalışıyorlar" ifadesindeki "Muhâda 'a" kelimesinin iyiliği gösterip kötülüğü gizlemek şeklinde yapılan hile¹⁶² ve 15. ayette *ويمدهم في طغيانهم يعمهون* "Onları azgınlıkları içinde bocalayıp dururlarken kendilerine mühlet verir" cümlesindeki ki fiilinin anlamının, kalbin körlüğü ve insanların azgınlıkları,¹⁶³ aynı surenin 35. ayetindeki *ولا تقربا هذه الشجرة فتكونا من الظالمين* "Bu ağaca yaklaşımayın! Yoksa zalimlerden olursunuz" ifadesinde değinilen zulmün, örfte bir şeyi konumunun dışında bir yere koymak, sözlükte ise hakkı ve (verilmesi) zorunlu olan payı eksiltmek anlamında olduğunu¹⁶⁴ ve 255. ayetinde zikredilen "Kürsü"nü ise, sözlükte küçük taht anlamına geldiğini belirtir.¹⁶⁵ Kâşânî, Hicr suresi 26. *ولقد خلقنا الإنسان من صلصال من حمأ مسنون* "Andolsun Biz insanı kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş bir balçıktan yarattık" ayetinde zikredilen *صلصال* ve *حمأ مسنون* kelimelerini şöyle tefsir eder:

"Yani (bu ayetin manası biz insanı) iç içe geçmiş dört unsurdan (yarattık) demektir. O zaman *حمأ* başkalaşmış çamur, *مسنون* murat edilen şekli alabilmesi için üzerine su serpil(erek yumuşatılmış)miş çamur, *صلصال* ise, hava ile suyundan arındırılıp sıcaklık ile kurutulmuş çamur demektir."¹⁶⁶ Kâşânî, Kehf Suresi 29.

¹⁶⁰ Kâşânî, Te'vilât, I/205.

¹⁶¹ Kâşânî, Te'vilât, I/156.

¹⁶² Kâşânî, Te'vilât, I/34.

¹⁶³ Kâşânî, Te'vilât, I/39.

¹⁶⁴ Kâşânî, Te'vilât, I/65.

¹⁶⁵ Kâşânî, Te'vilât, I/192.

¹⁶⁶ Kâşânî, Te'vilât, III/95.

ayette geçen *المهل* kelimesini şöyle tefsir eder: “İrin ve kir cinsinden olup Cehennem ehlinin vücudundan akan siyah akıntı” olarak tarif eder.¹⁶⁷

Müfessir, yer yer ayetlerin sarfı, iştikakı ve kelimelerin buna göre aldığı anlamlar hakkında da bilgiler verir. Örneğin, Bakara suresi 36. ayetteki *فأزلهما الشيطان عنها فأخرجهما مما كنا فيه* “Derken, şeytan onların ayağını kaydırıp ve içinde buldukları yerden çıkardı” anlamındaki pasajın yorumunda, *الشيطان* kelimesi uzaklık manasındadır. *الشطون* kelimesinden türemiş olup *فَصَاعِلٌ* vezninde gelmiştir. Onların şeytanları kovulmuş olup, uzaklıklarında batmış olanlar anlamındadır.¹⁶⁸ şeklinde bir yorum yapar. Yine, aynı surenin 248. ayetindeki *التابوت* *أن يأتيكم التابوت* “Muhakkak, onun hükümdarlığının alameti size tabutun gelmesidir” anlamındaki pasajdaki *التابوت* kelimesinin *ففعولت* vezninde *التوب* kökünden türediğini ifade eder.¹⁶⁹ Son olarak, En’âm suresi 59. ayetteki *مفاتيح* *وعنده مفاتيح الغيب* ifadesindeki *مفاتيح* kelimesini sarf ilmine başvurarak şöyle tefsir eder:

المفاتيح eğer mahzen anlamında *mîm*’in *fethi* ile *مفتوح* çoğulu ise manası, “Gayb-
ların hepsini kaplayan hazîneler Allah’ın yanındadır” şeklindedir. Yok, eğer *mîm*’in kesri ile *المفتاح* çoğulu ise mana (kelimenin) aynı ile olan manadır. Yani “onun” kapıları kapalıdır ve anahtarları Allah’ın elindedir” şeklindedir.¹⁷⁰

Kâşânî, *Te’vilât*’ta yer yer ayetlerin yorumunda kelimenin nahvine ve buna göre oluşan anlama da yer verir. Örneğin, Bakara 3 ila 5. *الذين يؤمنون بالغيب ويقيمون الصلاة ومما رزقناهم ينفقون* *والذين يؤمنون بما أنزل إليك وما أنزل من قبلك وبالآخرة هم يوقنون* *المفلحون* ayetlerini nahiv ilmine istinaden şöyle yorumlar:

أولئك haberidir. İkinci *vav* da bu ifadeye atfedilmiştir. *الذين يؤمنون* Eğer *الذين يؤمنون* *المتقين*’e sıfat yapılsaydı kasıt, hidayetten sonra takvada kemale ulaşanlar demek olurdu.¹⁷¹

Kâşânî, Kehf suresi 2. Ayetteki *من لدنه* *لينذر بأسًا شديدًا* pasajında nahve dayalı olarak şöyle bir yorum yapar:

الينذر ifadesi *الينذر* kelimesinin amiline müteallıktır. Bu durumda anlam “Allah Kur’an’ı dosdoğru kıldı.” şeklindedir. Kâşânî, devamında *الينذر* ifadesinden sonra birinci mefulün tamim amaçlı hafzedildiğini çünkü Mümin ya da kâfir olsun herkesin azapla karşılaşabileceği ihtimalinden hareketle Kur’an’ın tüm insanları azaba karşı uyarıcı olma vasfına dikkat çeker.¹⁷² Kâşânî, ayrıca Şûrâ suresi 23

¹⁶⁷ Kâşânî, *Te’vilât*, III/212.

¹⁶⁸ Kâşânî, *Te’vilât*, I/38.

¹⁶⁹ Kâşânî, *Te’vilât*, I/189.

¹⁷⁰ Kâşânî, *Te’vilât*, II/25.

¹⁷¹ Kâşânî, *Te’vilât*, I/32.

¹⁷² Kâşânî, *Te’vilât*, III/184-185.

ayetteki المودة في القربى إلا المودة في القربى pasajındaki istisnânın munkatı' olup المودة في القربى takdirinde mukadder bir (sıfata) müteallık olduğunu, bundan amaçlanın ise kati surette ecrin nefyi olduğunu belirtir.¹⁷³

5.3.2. Te'vîlât'ta İşârî Tefsir

Kâşânî'nin Te'vîlât'ı aslı itibariyle işârî bir tefsirdir. Yer yer zahîrî yorumlara rastlansa da yanında eserin büyük çoğunluğunu işârî yorumlar oluşturmaktadır. Kâşânî, eserinin mukaddimesinde de belirttiği gibi her ayeti işârî anlamda yorumlama gayreti içerisine girmemiş, te'vîl kabul etmeyen ayetleri ya zahîr manada tefsir etmiş ya da ayetin tatbikini yapmıştır.¹⁷⁴ Kâşânî, ayeti işârî metoda dayanarak yorumlayacağı zaman genellikle "Te'vîl", "Ayetin te'vîli şudur", "(Bu mana) câizdir", "Te'vîle gelince", "Ayetin bâtın (yorumu)'na gelince..." gibi ifadeleri kullanır. Kâşânî özellikle ibadetler ve uhrevî hayat ile ilgili konuları işârî metodla yorumlar.¹⁷⁵ Konuyla ilgili şu örnekleri verebiliriz:

"Hani sizin için denizi yarmış, sizi kurtarmış, gözlerinizin önünde Firavun ailesini suda boğmuştuk" anlamındaki Bakara Suresi 50. ayette zikredile İsrailoğulları hakkında şöyle bir yorum yapar:

"(Ayette zikredilen) İsrailoğullarını ilk önce ruhani kuvveler ve onlara verilen nimetler olarak tevîl etmek mümkündür."¹⁷⁶ şeklindeki yorumuyla, İsrailoğullarını, zahîri anlamıyla değil, işari olarak te'vîl etmektedir.

Müfessir, Bakara Suresi 60. ayetteki وإذا استسقى موسى لقومه فقلنا اضرب بعصاك الحجر فانفجرت منه اثنتا عشرة عينا قد علم كل أناس مشربهم "Hani, Musa kavmi için su istemişti. "Biz de asanı vur." Demiştik. Böylece kayadan on iki pınar fışkırmış, her boy kendi su alacağı yeri bilmişti." pasajında şöyle işârî bir yorum yapar:

"Yani onlar ruh semasından hikmet ve mazâhırın inmesini istediler. Ardından oradan ilim suları fışkırdı. Ardından herkes ilmi içeceği yeri bildi. İkinci teville gelince o da şudur: Biz kalp Musa'sına nefis esasını dimağ taşına vurmaya emrettik. Oradan her birine tahsis edilmiş on iki kuvve gözü fışkırdı."¹⁷⁷

Kâşânî, Bakara Suresi 189. ayetteki يسألونك عن الأهلة قل هي مواقيت للناس والحج وليس البر بان تأتوا البيوت من ظهورها "Sana hilallerden soruyorlar. De ki! Onlar insanlar ve hac için vakit ölçüleridir. İyilik evlere arkalarından girmeniz değildir." mealindeki pasajda zikredilen hilaller ve hac hakkında şöyle bir işârî yorumu yapar:

"Yani (hilaller) Allah yolunda amel etme, sülûk, kalp evini tavaf ve marifet ma-

¹⁷³ Kâşânî, Te'vîlât, IV/27; diğer örnekler için bk. Kâşânî, Te'vîlât, I/254; IV/450.

¹⁷⁴ Kâşânî, Te'vîlât, I/(2), 275; II/197, 357-358; III/275; IV/474.

¹⁷⁵ Kâşânî, Te'vîlât, I/323; III/30, 68; IV/170, 450, 452.

¹⁷⁶ Kâşânî, Te'vîlât, I/74-75.

¹⁷⁷ Kâşânî, Te'vîlât, I/81-83.

kamında durma zamanıdır. (İyilik) de kalp evlerine beden hislerinden alınmış (mülhem olmayan) bilgi ve hisleriniz yoluyla girmeniz değildir."¹⁷⁸ Kâşânî'nin bu ayette hac ibadetini işarî olarak yorumladığını görmekteyiz.

Kâşânî, uhrevi meseleleri de işari metotla yorumlamaktadır. Örneğin, sıfât, zât, ef'âl,¹⁷⁹ kalp¹⁸⁰ ve nefis¹⁸¹ olmak üzere beşe ayırdığı cennette verilecek nehirler ve eşleri şöyle yorumlar:

"(Cennetteki nehirler) kalp ilimlerinden tecelliyât ilimlerinin nehirleridir. Burada eşler(den kastedilen) ise, bedenî surette pak ilâhî sıfatların mazharları olan önceki ruhlardır."¹⁸²

Müfessir Araf suresi 18. ayette ise cehennem hakkında da şöyle bir işarî yorum yapar:

"Cehennem vücut mertebelerinin en aşağısıdır. Cehennemlikler orada ebedi nimet lezzetleri, beka zevkleri ve ruhi ve hakkani kemâlattan mahrum kalacaktır. Onlara, asıl hedef olan Allah'(ın rızası)tan uzak olma (hırman) ateşi ile azap edilecektir."¹⁸³

Kâşânî, kıssalarda anlatılan bazı gerçeklikleri de işarî olarak yorumlar örneğin, Mâide suresinde belirtilen gökten inen sofrayı şöyle yorumlar:

"(Burada sofr) Ruh âleminde inip, çeşitli ilim, hikmet, maarif ve hükümleri içeren, içinde kalbin gıdası ve ruhun gıdası hayatı ve zevki bulunan şeriat demektir."¹⁸⁴ Aynı şekilde Tâhâ Suresi 12. ayette Hz. Musa'ya Tur dağında yapılan فاطع نعيمini ise işarî olarak şöyle yorumlar:

"Yâni ruhun ve bedenle iki dünyadan vazgeç (demektir.) Çünkü (insan) bu ikisinden vazgeçince iki cihandan da vazgeçer."¹⁸⁵

İbn Arabî (ö. 638/1240)'nin en önemli takipçisi kabul edilen Kâşânî¹⁸⁶ yer yer ayetlerdeki işarî yorumlarında O'nun sistemleştirdiği vahdeti vücut düşüncesine uygun yorumlar da yapmaktadır. Örneğin müfessir, Bakara suresi 115. ayetteki الله أينما تولوا فثم وجه الله pasajında yapmış olduğu yorum bu kapsama dâhil olmaktadır.

"Yani (mana) Allah'ın bütün sıfatlarıyla tecelli etmiş Zatını (görürsünüz demek-

¹⁷⁸ Kâşânî, *Te'vilât*, I/161-162; Kâbe hakkındaki benzer yorumlar için bk. Kâşânî, *Te'vilât*, I/120-121; 164-165.

¹⁷⁹ Kâşânî, *Te'vilât*, I(2)/108; IV/240.

¹⁸⁰ Kâşânî, *Te'vilât*, II/372.

¹⁸¹ Kâşânî, *Te'vilât*, IV/459.

¹⁸² Kâşânî, *Te'vilât*, I(2)/21; benzer yorumlar için bk. Kâşânî, *Te'vilât*, I/51-52; II/221; III/233; IV/452, v.d.

¹⁸³ Kâşânî, *Te'vilât*, III/96; benzer yorumlar için bk. Kâşânî, *Te'vilât*, I/49-51, 319; II/62, 406-407; III/76; 146-147; IV/236, 453 v.d.

¹⁸⁴ Kâşânî, *Te'vilât*, I(2)/202.

¹⁸⁵ Kâşânî, *Te'vilât*, III/268; benzer yorumlar için bk. Kâşânî, *Te'vilât*, I/25, 49, 64, 109, 121, 161, 249, 323; II/295, 400; III/20, 55, 145, 230; IV/5, 25, 66, 136, 202, 282 374, 450, 460, 469, v.d.

¹⁸⁶ Uludağ, "İşârî Tefsir", s. 427.

*tir). Ya da Allah'ın kalplerinize doğması ve sizin şuhûd ve fena halinizde cemel sıfatı ile kalbinize tecellisi ve yine Zatinın bütün sureti, gizliliği ve celâli ile sizin fenadan sonra beka halinizde kalplerinizde batması da Allah'a aittir. Yöneldiğiniz her cihette o vakit Allah'ınveçhi vardır. Hiçbir şey yoktur. Sadece onun kendisi vardır."*¹⁸⁷

Müfessir, başka bir yerde de şu yorumu yapar:

*"Varlık âleminde Allah'tan başka ilâh yoktur. Onun dışında kendisine ibadet edilene yapılan ibadetler de sadece Ona aittir. ...Çünkü Ondan başka mabut yoktur. Ondan başka mevcut (varlık) da yoktur."*¹⁸⁸ Bu ifadelerin son cümlesinde vahdeti vücut anlayışı ifade edilmiştir.

Müfessirin şu yorumunda da vahdeti vücut anlayışının etkisi açık bir şekilde görülmektedir

*"Yani O, nuru ile sana zuhur eder ve yaratması ile vücudunun ufkundan doğar. Mağribde senin vücudunda gizlenip nuru sende batan ve gizlenendir. Ondan başka varlıkta ilâh yoktur. Yani varlıkta Ondan başka ibadet edilecek yoktur. O Evvel'dir, Âhir'dir, Zâhir'dir, Bâtın'dır."*¹⁸⁹

5.4. Te'vîlât'ta Her İki Yöntem Kullanılarak Yapılan Tefsir

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Kâşânî, Te'vîlât'ta işarî ve zahiri tefsir yöntemini uygulamaktadır. Kanaatimizce Kâşânî'nin, Zahirîler ile Batınîleri aynı anda eleştirmesinin¹⁹⁰ sebebi de tefsirde uyguladığı bu yöntemdir. Müfessir bu yöntemi bazen ayrı ayrı uygularken, bazen de aynı ayet üzerinde uygulayabilmektedir. Müfessir her iki yöntemi birlikte uygulayacağı zaman genellikle önce ayetin zahirî yorumunu ardından işarî yorumunu yapar.

Kâşânî, Araf suresi 141. ayetteki *"واذ أنجيناكم من آل فرعون"* *"Hani Biz sizi Firavun ailesi (nin zûlmü)'nden kurtarmıştık"* pasajını şöyle yorumlar:

*"Ayetin zahiri ve tefsiri, (İsrâiloğullarına verilen) nimetin hatırlatılmasından anlaşıldığına göre muhabbetin artması içindir. Bâtını ve teviline gelince o da, vücut mülkü ve kul edinilmiş beden şehrinde kullanılan gururu sebebiyle haktan uzaklaşan nefsi emmaredir. Nefsi emmare ile, onun vehm, hayal etme ve ettirme, öfke, şehvetten müteşekkil kuvveleridir."*¹⁹¹

Kâşânî, Enâm suresi 125. ayete şöyle bir yorum yapar:

Müfessir, *"ولقد خلقنا السموات والأرض وما بينهما في ستة أيام وما مسنا من لغوب"* *"Andolsun, gök-*

¹⁸⁷ Kâşânî, Te'vîlât, I/117-118.

¹⁸⁸ Kâşânî, Te'vîlât, I/192.

¹⁸⁹ Kâşânî, Te'vîlât, IV/438, diğer örnekler için bk. Kâşânî, Te'vîlât, I/33, 116, 131, 196-197, 161, 231, 290, 345; 348; II/54, 86, 90, 170, 381; III/101, 322, 421; IV/111, 305, 341 v.d.

¹⁹⁰ Kâşânî, Te'vîlât, IV/109, 280.

¹⁹¹ Kâşânî, Te'vîlât, I/72-73.

leri, yeri ve ikisi arasındakileri altı günde yarattık. Bize yorgunluk da dokunmadı." MealindekiKâf suresi 38. ayetini şöyle yorumlar:

"Eğer gökleri ve yeri zahire göre tefsir edersek yedi cihet anlamındadır. Gökleri ruhlar ve yeri de cisim olarak tevîl edersek, o da mahlûkatı kuşatan altı araz topluluğunun bir araya gelmesiyle oluşan cevher, görecelik, keyfiyet ve kemiyet varlıklarının toplamından ibaret olan âlemlerindeki ceberut ve melekût ve mülk âlemlerindeki altı varlığın (mümkinatın) suretleridir."¹⁹²

Müfessir bazen sadece ayetin zahiri manasını kabul ederek yorum yapmaz ve işarî çıkarımda bulunur. Örneğin, نحن نقص عليك أحسن القصص بما أوحينا إليك هذا "Biz sana bu Kur'an'ı vahyederek en güzel kıssayı anlatacağız. Oysaki sen bundan önce(kıssadan) habersizdin." mealindeki Yusuf suresinin 2. ayetinde şöyle bir yorum yapar:

"Bu surenin lafzı ve terkindeki i'câzı ve zahir manasını ve vakiaya mutabık olduğunu kabul etmekle birlikte batını da sülûk ve sâlikin durumuna çok iyi bir şekilde delalet etmektedir."¹⁹³

Kâşânî, Mutaffifin suresinde de şöyle bir yorum yapar:

"(Ayetin anlamı) ölçü ve tartıda insanların haklarını yiyenlere (yazıklar olsun! şeklindedir.) Adalet ve tartılan şeyleri (ifade eden) gerçek tartıyı zahiren yorumladıktan sonra, mutaffifin, kendi kemalatını insanlar üzerinde üstünlük vesilesi adededen insanlar şeklinde yorumlamak mümkündür. Onlar, ilmî ve amelî faziletlerini insanlara göstererek daha fazla hayranlık uyandırmak ve gururlanmak isterler. Kendi kemâlâtları ile başkalarınınkini karşılaştırdıklarında ise, onları düşük hakir gösterirler. Her iki durumda da adalete riayet etmezler."¹⁹⁴

5.5. Te'vilât'ta Antropomorfist Yorumlar

Sözlükte insanbiçimcilik olarak tanımlanan¹⁹⁵, gerçekte psikoloji alanıyla ilgili olan yorum biçimi olup Kur'an sembolizminin mikro kozmik düzeye uygulanması¹⁹⁶ve Kur'an kıssalarını ruha ve ruh kuvvetleri arasındaki manevi bağa uygulamak şeklinde tarif edilen antropomorfizme Te'vilât'ta sıkça rastlanmaktadır.¹⁹⁷ Bu yöntemi de te'vilinin mümkün olmadığını belirttiği ayetlerde uygular.¹⁹⁸ Kâşânî, genel olarak ayeti zahire göre tefsir ettikten sonra "Tatbîk, tatbîke gelince, tatbîki istenirse..." gibi lafızlarla antropomorfist görüşlere de yer verir. Kâşânî, Kur'an'da

¹⁹² Kâşânî, Te'vilât, IV/232-233; benzer bir yorum için bk. Kâşânî, Te'vilât, I/378.

¹⁹³ Kâşânî, Te'vilât, III/2; benzer bir yorum için bk. Kâşânî, Te'vilât, III/54.

¹⁹⁴ Kâşânî, Te'vilât, IV/457.

¹⁹⁵ Komisyon, Türkçe Sözlük, TDK. Basım Evi, Ankara, 1988, I/118.

¹⁹⁶ Lory, Kâşânî'ye Göre Kur'an'ın Tasavvufî Tefsiri, s. 34; Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ateş, İşârî Tefsir Okulu, ss.309-320.

¹⁹⁷ Ateş, İşârî Tefsir Okulu, s. 309.

¹⁹⁸ Kâşânî, Te'vilât, III/275; IV/474.

zikredilen peygamberleri ve bazı şahısları da tatbik eder. Müfessir, zaman zaman da tatbiki okuyucuya bırakır.¹⁹⁹

Kâşânî'ye göre hemen her varlık bir durum ya da duyguyu temsil eder. Buna göre örneğin, Hz. Âdem âlemin kalbi olan küllî nefsi natıkayı,²⁰⁰ Musa²⁰¹, Zülkarneyn²⁰², Yunus,²⁰³ Meryem²⁰⁴ ve Harun ise aklı²⁰⁵, Cebrail²⁰⁶ ve Yahya (a.s.) ise faal aklı²⁰⁷ temsil etmektedir.

Örneğin müfessir, Bakara suresi 44. *أ تأمرون الناس بالبر وتنسون أنفسهم وأنتم تتلون* "Siz Kitabı okuyup durduğunuz halde kendinizi unutup başkalarını iyiliği mi emrediyorsunuz?" ayetinde zikredilen Kitab/Tevrat'ın antropomorfist yorumunu şöyle yapar:

"Siz akıl meleği vasıtasıyla kalp nebisine Ruh(un) Rabbi tarafından indirilmiş olan ma'kûlât kitabını okumaktasınız. Akledemiyor musunuz?"²⁰⁸

Müfessir, Meryem suresi 3. ayetteki *إذ نأى ربه نداء خفياً* "Rabbine gizlice nida etti." ayetinde zikredilen "nidayı" şöyle tatbik eder:

"Bil ki, "nidâ etti" sözünün tatbiki Ruh Zekeriya'sı heyulanî aklın istidat makamında gizlice (nidâ etti.) demektir."²⁰⁹Müfessir, bu ifadesiyle, Hz. Zekeriya (a.s.)'yı bir hayal ürünü olarak kabul eder ve dolayısıyla onun seslenmesini ise insana verilen kabiliyet olarak yorumlar.

Kâşânî, Yusuf suresi *عصبة إلى أبينا منا ونحن عصبة* 8. ayette uzunca bu tarz yorumu başvurur. Buna göre Hz. Yusuf (a.s.) kalbi,²¹⁰ üvey kardeşleri aklî kuvveleri, öz kardeşi ise kalbi temsil etmektedir.²¹¹ Kurda atılan iftira kuvve-i ğadabiyeyi, kurdun yemesi ise kuvve-i şeheviyyeyi ve hisleri,²¹² Yakubun gözü'nün kör olması akıl nurunun kaybolmasını Yusuf'u kuyudan çıkararak kervan ise fikrî kuvveyi²¹³ Yusuf'un güç sahibi kılındığı Mısır nefsi levvâmeyi²¹⁴ temsil eder.

¹⁹⁹ Kâşânî, *Te'vilât*, I/244, 303; I(2)/108, 130; II/364, 392; III/392; IV/25, 196, 426.

²⁰⁰ Kâşânî, *Te'vilât*, I/54.

²⁰¹ Kâşânî, *Te'vilât*, I/248.

²⁰² Kâşânî, *Te'vilât*, III/227.

²⁰³ Kâşânî, *Te'vilât*, IV/25.

²⁰⁴ Kâşânî, *Te'vilât*, I/248.

²⁰⁵ Kâşânî, *Te'vilât*, III/275; Harun (a.s.)'ı ruh olarak da tatbik eder. Kâşânî, *Te'vilât*, I(2)/130.

²⁰⁶ Kâşânî, *Te'vilât*, IV/25.

²⁰⁷ Kâşânî, *Te'vilât*, I/245.

²⁰⁸ Kâşânî, *Te'vilât*, I/76.

²⁰⁹ Kâşânî, *Te'vilât*, I/237; III/237, 336.

²¹⁰ Kâşânî, *Te'vilât*, III/5, 24, 43.

²¹¹ Kâşânî, *Te'vilât*, III/6.

²¹² Kâşânî, *Te'vilât*, III/8.

²¹³ Kâşânî, *Te'vilât*, III/9.

²¹⁴ Kâşânî, *Te'vilât*, III/10.

Ayrıca Züleyha'nın Hz. Yusuf'a olan aşkı ruh nurunun parlamasını²¹⁵ yedi inek ve başak ise akıl ve fikir kuvvelerine²¹⁶ işaret etmektedir.

Müfessir Fil suresinin tefsirinde de aynı yöntemi izler ve şöyle der:

"Bu sure kıyamet ahvali ve buna benzer ayetlerde olduğu gibi tevil kabul etmez. Tatbike gelince, Habeşî nefis Ebrehe, hakikatte Allah'ın evi olan kalp Kâbe'sini yıkmaya ve onu istila etmeyi ruhani kuvâ hacılarını bina ettiği cismânî tabiat kilisesine döndürmeyi ve onu yüceltmeyi isteyince gurura kapılmıştır."²¹⁷

5.6. Te'vîlât'ta Hurufi Yorumlar

Harf ve kelimelerin gizli anlamlar taşıdığı fikrinden hareketle ayet ve hadisleri, harflere ve sayılara verilen yeni anlamlarla izah etmek şeklinde tarif edilen hurufiliğe²¹⁸ Te'vîlât'ta sadece birkaç yerde rastlanmaktadır. Cifr ilminin kaderde vuku bulacak şeylerin levhası olduğunu söyleyen Kâşânî'nin²¹⁹ besmelenin tefsirinde yaptığı konuyla ilgili değerlendirmeleri şöyledir:

"Peygamberler (a.s.) hecâ harflerini mevcudat mertebesine koymuşlardır. İsa (a.s.), Emîru'l-Mü'minin Ali (r.a.) ve bazı ashâbın kalamında buna işaret eden şeyler bulunmuştur. Bu sebeple mevcûdât "Bismillâh'ın Bâ'sından doğmuştur" denilmiştir. Çünkü o, Allah'ın zatının önüne konulmuş harfi takip eden harftir. O, Allah'ın "Ben, bana senden sevimli ve değerli bir şey yaratmadım. Ben seninle veririm, seninle alırım, seninle mükâfatlandırır ve sözü seninle sonlandırırım dediği akl-ı evlele işarettir.

Söylerken besmelenin harfleri 18, yazıldığında ise 19'dur. Kelimeler ayrı yazıldığında harfler de 22'ye ayrılır. 18, kendisiyle ifade edilen on sekiz bin âleme işarettir.

Elif, sayı mertebelerinin geri kalanını şamil tam bir sayıdır. O, kendisinin üstünde bir sayı olmayan mertebelerin temelidir. Âlem-i ceberut, âlem-i melekût, arş ve kürsî, yedi gök, anasırı erbaa, her biri kendi cüzüne ayrılan üç mevâlid olan âlemlerin asılları olarak isimlendirilmişlerdir. 19 sayısı ki, onda insanî âlemle birlikte bir de işaret vardır. Eğer o, hayvan âlemine dâhılse, ancak şerefi itibarıyla ve her şeyi içine alması ve diğer bir âlemin varlığını kapsamaması sebebiyledir.

Gizli üç elif ki o, kopukluk durumunda yirmi iki harfin tamamlayıcısıdır. O da zat, sıfat ve ef'âli itibarıyla gerçek ilahîâleme işarettir. O da tahkik ehline göre üç

²¹⁵ Kâşânî, Te'vîlât, III/14.

²¹⁶ Kâşânî, Te'vîlât, III/27.

²¹⁷ Kâşânî, Te'vîlât, IV/474, diğer örnekler için bkz. Kâşânî, Te'vîlât, I/77, 120, 163, 244, 253; I(2)/82, 100, 108, 130, 131; II/364, 392; III/5, 19, 24, 43, 227, 237, 297, 336, 354, 526; IV/25, 200, 426, v.d.

²¹⁸ Bk. Ünver, Mustafa, *Hurufilik ve Kuran, Nesimî Örneği*, Fecr Yay. 1. Baskı, Ankara, 2003, s. 11; Ak-su, Hüsamettin, "Hurûfîlik", *DİA*, İstanbul, 1998, XIX/408.

²¹⁹ Kâşânî, Te'vîlât, I/25.

âlemdir. Onda bu âlemlerin en yüce insani mazhar ve ilâhî âlemin ihticâbının zuhûruna işaret vardır. Hz. Peygamber'e Besmele'deki bânın elifinin nereye gittiği soruldu. O da "Onu şeytan çaldı ve Bismillâh'ın bâsının elife ivaz olarak uzatılmasını istedi" demiştir. Bunda yayılan rahmet suretinde ilahî zayıflık ihticâbına ve onun ancak ehli tarafından bilinmesi açısından zuhuruna işaret vardır."²²⁰

Kâşânî'nin hurufi mahiyetteki yorumları kendisini daha çok huruf-u mukataaların yorumunda hissettirmektedir. Kâşânî, Bakara Suresinin ilk ayetindeki huruf-u mukataayı şöyle yorumlar:

(Allah) bu üç hafle (الم) küll olması yönünden varlığın hepsine işaret etmektedir. Elif, vücudun ilki olan Zat'a, lam, Cibrîl olarak isimlendirilen faal akla ve o kaynaktan fıskıran ve sona doğru akan varlığın ortasına işarettir. Mîm, varlığın sonu olan Hz. Muhammed (a.s.) işarettir.²²¹

Müfessir, bu harfleri Allah ve peygamberlerin isimleri ile bağlantılı bir şekilde de yorumlar. Bununla birlikte aynı harf için farklı yerlerde çoğunlukla aynı manayı verse de yer yer farklı anlamlar verdiği de görülmektedir. Kâşânî'nin, huruf-u mukataa için yapmış olduğu bu tarz diğer yorumlar şöyle özetlenebilir:

Hâ, (Allah'ın)Hak,²²² tâ, Tahir, sîn, Selâm, mîm, Muhît ismine²²³ ya da Hz. Muhammed'in manasına,²²⁴ râ, Muhammedî surette tecelli eden rahmete,²²⁵ Kâf, (Allah'ın) Kâfî, hâ, Hâdî, yâ, Vâkî, a'yn, âlim, sâd, Sâdık ismine,²²⁶ kâf, Hz. Peygamberin kalbi ya da dağa,²²⁷ lâm, külli akıl Cebrail'e²²⁸ ya da zatı ilahiye²²⁹ nün küllî nefse²³⁰ ve Yâsîn, insana²³¹ işaret etmektedir.

SONUÇ

Doğum yeri ve tarihi kesin olarak bilinmeyen Abdürrezzâk Kâşânî, h. VII/m. XIII. asrın ikinci yarısı ile h. VIII/m. XIV. asrın ilk yarısında İran'ın Irak-ı Acem deni-

²²⁰ Kâşânî, *Te'vilât*, I/17-18; Kâşânî'nin yer yer *Te'vilât*'ta isrâiliyyâta yer verdiğini ve rivayetlerin sıhhatine dikkat etmediğini belirtmiştik. Müfessirin, besmeleyi yorumlarken kullanmış olduğu bu rivayet de bu açıdan sorunludur. Zira tamamen dilbilimsel bir gerekçeye binaen yapılan bu hazfin, Arap dilbilimi açısından değil de İslam'ın temel prensiplerine aykırı bir rivayetle izah edilmeye çalışılması *Te'vilât*'taki bazı rivayetlere ihtiyatlı yaklaşılmasını gerekli kılmaktadır.

²²¹ Kâşânî, *Te'vilât*, I/23.

²²² Kâşânî, *Te'vilât*, IV/82, 114.

²²³ Kâşânî, *Te'vilât*, III/429.

²²⁴ Kâşânî, *Te'vilât*, II/89.

²²⁵ Kâşânî, *Te'vilât*, II/310.

²²⁶ Kâşânî, *Te'vilât*, III/237; Kâşânî, Sâd'ın Muhammedî surete işaret ettiğini de belirtir. Kâşânî, *Te'vilât*, II/89.

²²⁷ Kâşânî, *Te'vilât*, VI/230.

²²⁸ Kâşânî, *Te'vilât*, I/23.

²²⁹ Kâşânî, *Te'vilât*, II/89.

²³⁰ Kâşânî, *Te'vilât*, VI/398.

²³¹ Kâşânî, *Te'vilât*, IV/2.

len "Cibâl" taşrasında yaşamıştır. Doğum tarihi hakkında bilgi bulunmayan müfessirin vefat tarihinde de kesinlik bulunmamakla birlikte çoğunluk 730/1330 tarihinin doğruluğunu kabul etmiştir.

Kâşânî, yaşadığı dönemde İlhanlı Devleti'nin hâkim olduğu İran'da yöneticilere de yakın olmuştur. Dönemin Moğol hükümdarı Olcaytu Han (ö. 715/1316), Said Bahadır Han (ö. 735/1335) ve vezir Reşîdüddîn Fazlullah b. Ebi'l-Hayr (ö.717/1318) ve Hoca Gıyâseddin Muhammed ile yakın ilişkilerde bulunmuş, onlarla seferlere katılmış ve bazı eserlerini devrin yöneticilerine ithaf etmiştir.

Velûd bir müfessir olan Kâşânî, ilmî faaliyetlerini ömrünün çoğunluğunu geçirdiği Tebriz'de sürdürmüş, çoğunluğu tasavvuf sahasına ait olan otuz beş eserini burada kaleme almıştır. Eserlerinden iyi bir eğitim aldığı anlaşılan Kâşânî, ilk eğitimini, kendisinin yetişmesinde önemli bir yeri bulunan hocası Natanzî (ö. 699/1300)'den almış, daha sonra Natanzî'nin yönlendirmesi ile Kîşî (ö. 694/1295)'den zâhir ve bâtin ilimlerini almıştır. Kâşânî'nin hocaları hakkında olduğu gibi talebeleri hakkında elimizde yeterli bilgi yoktur. Bununla birlikte Kâşânî'nin birçok talebe yetiştirdiği tahmin edilmektedir. Osmanlı Devleti'nin ilk müderrisi Dâvûd-u Kayserî'ye hocalık yaptığı bilinmektedir.

Müellif, büyük oranda *Fusûsu'l-Hikem* adlı eserini şerh ettiği İbn Arabî'nin ve onun yaymış olduğu vahdeti vücut anlayışının etkisi altındadır. Eserlerinde bu anlayışın etkisinde olduğu açık bir şekilde hissedilmektedir. Bu sebeple sufi olmasına rağmen, Bâtını olmakla bile itham edilmiştir. Bununla birlikte Kâşânî'nin hayatına, hocalarına, yazmış olduğu eserlere bakıldığında onun sufi olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bununla birlikte eserlerinde Batınilîği çağrıştıracak herhangi bir ifade olmadığı gibi, *Te'vilât*'ta Batınileri yer yer eleştirdiği ifadeler rastlanmaktadır.

Kâşânî'nin *Te'vilât*'ı defalarca *Tefsîr-i Şeyhi'l-Ekber* adıyla İbn Arabî'ye nispetle basılmıştır. Bunun nedeni, eserde sıkça İbn Arabî'nin savunmuş olduğu vahdeti vücut düşüncesine yer vermesi sebebiyle üslubunun İbn Arabî'ye benzemesi ve ticari kaygılar olarak belirtilmektedir. Ama yapılan araştırmalar ve Kâşânî'nin *Te'vilât*'ta ve diğer eserlerinde verdiği bilgiler, eserin İbn Arabî'ye değil, Kâşânî'ye ait olduğunu net bir şekilde göstermektedir. Bu eser, müellifin yazmış olduğu *Hakâiku't-Te'vil fi Dekâiki't-Tenzil* adlı tefsirinin te'vil bölümünden oluşan muhtasarıdır.

Kâşânî kendisinden sonra başta Davud-u Kayserî, İsmail Hakkı Bursevî, Âlûsî, olmak üzere birçok müfessiri etkilemiş, yüzdenden fazla alıntı yapılan Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân* tefsirinin temel kaynakları arasında gösterilmiştir. Bu da Kâşânî'nin işâri tefsirdeki önemini göstermek açısından yeterlidir.

Te'vilât, ayetlerin Mushaf tertibine göre tefsir edildiği ve dirayet metodunun esas alındığı özlü bir tefsirdir. Tüm ayetlerin tefsir edilmediği eserde ayetler ağırlıklı olarak işâri metotla yorumlanmış, zahiri tefsire de yer verilmiştir. Kâşânî, zahir

tefsir için *tefsir*, işarı tefsir için ise *tevil* ve *bâtın* ifadelerini kullanmıştır. Ayrıca, ayetler ağırlıklı olarak vahdeti vücudüşüncesi ekseninde yorumlanmış, yer yer Hurufiliğe ve antropomorfizme yer verilmiştir. Kâşânî, ayetlerin yorumunda sıkça başka ayetlere ve hadislere, şiire ve Arap diline müracaat etmiştir. Yer yer rivayetlere de yer verilen eserde, bilgiler arasında sıhhat açısından değerlendirme yapılmadığı için israilî bilgilere de rastlanmaktadır. Eserde yer yer sufilerden rivayetlerde bulunulur ve tasavvufî hikâyeler nakledilir.

Kaynaklar:

- » Afifî, A.E, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, (ter.Mehmet Dağ), Ankara Ü. İ.F. Yay. Ankara, ts.
- » Âga Büzürgî Tahrânî, *ez-Zerîa ilâ Teşânîfi'ş-Şerîa*, Beyrut, ts. (I-XXV).
- » Alkış Abdürrahim, "Sermediyet ve Abdurrezzâk-ı Kâşânî'nin Risâle fî Beyânî Mikdârî's-Seneti's-Sermediyeye ve Ta'yîni Eyyâmî'l-İlâhiyye İsimli Eseri", *Marmara Ü.İ.F.D.*, 2009/1, sa. 36, ss. 207-235.
- » Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, İzmir, 1992.
- » Aydın, M. Akif, "İmâmet", *DİA*, İstanbul, 2000, 22/203-207.
- » Bağdadî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn, Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, İstanbul, 1951, (I-II).
- » Bayraktar, Mehmet, "Dâvûd-i Kayserî", *DİA*, İstanbul, 1994, IX/32-33.
- » Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi, (Tabakâtü'l-Müfessirîn)*, Ankara, ts. (I-II).
- » Brockelmann, Carl, *Geschichte Der Arabischen Litteratur Ester Suplementend (GAL)* Leiden, 1938.
- » Cami, Abdurrahman, *Nefehâtü'l-Üns min Hadarât'il Kuds* çev.ve şerh Lâmiî Çelebi, b.y.y., ts.
- » Cezerî, İzzeddin Ebu'l-Hasen b. Esîr, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, Beyrut, ts. (I-III).
- » Davud el-Kayserî, Mahmûd b. Muhammed, *Matla'u Husûsi'l-Kilem fî Ma'ânî Fusûsi'l-Hikem, Kral Suud Üniversitesi Ktp*, nu: 2950z/189gm.
- » Demirli, Ekrem, "Vahdet-i Vücûd", *DİA*, Ankara, 2012, XXXII/431-434
- » Duman, M. Zeki-Altundağ Mustafa, "Hurûf-ı Mukattaa", *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII/401-408.
- » Ergül Necmeddin, "Abdurrezzâk Kâşânî (ö. 730/1330)'nin Hayatı, İlmî-Tasavvufî Kişiliği ve Eserleri" *Birey ve Toplum*, Bahar, 2013, c. 3, sa. 5, ss. 93-125.
- » Hamevî, Şehâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkût, *Mucemu'l-Buldân*, Beyrut, (I-V).
- » Huart, Cl. "Kâşân" M.E.B.İ.A. İstanbul, 1997, VI/404.
- » İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir, et-Tahrîr ve't-Tenvîr, Tunus, 1984,(I-XXX).
- » Karadaş, Çağfer, "Dâvûd-i Kayserî ve Genel Hatlarıyla Düşüncesi", *Uludağ Ü.İ.F.D.*, 2006 c. 15, sa. 2, ss. 1-18.
- » Kâşânî, Abdürrezzâk Ebû'l-Ğanâim, *Hakâiku't-Te'vîl fî Dekâiki't-Tenzîl*, Süleymaniye ktp. Fatih nr: 113.
- » _____, *Istîlâhât-ı Sûfiyye*, tahk. Abdülâl Şâhîn, Dâru'l-Menâr, 1992.
- » _____, *Letâifu'l-A'lâm fî İşârat-i Ehli'l-İlhâm*, tahk. Ahmed Abdürrahim es-Sâiyih-Âmir en-Neccâr, Kahire, 2005.
- » _____, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, Matbaatu'l-Meymene, Mısır, 1321.
- » _____, *Tefsiri'ş-Şeyhi'l-Ekber (Te'vîlâtü'l-Kur'ânî'l-Hakîm)*, 1313, Hasan Halebî, (Hazin Tefiri kenarında) (I-IV).
- » Katip Çelebi (Hacı Halîfe), *Keşfüzzünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, M.E.B. Yay., İstanbul, 1971, (I-II).
- » Kaya, Mehmet *Kemâlüddîn Abdürrezzâk Kâşânî ve Tefsiri Te'vîlâtü'l-Kur'an'ın Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Ü. Sos. Bil. Ens.Kayseri, 2009).
- » Kehhâle, Ömer Rıza, *Mucemu'l-Müellifîn Terâcim-i Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut, 1993, (I-IV).
- » Komisyon, *Türkçe Sözlük*, TDK. Basım Evi, Ankara, 1988, (I-II).
- » Konevî, Sadreddin, *Vahdet-i Vücûd ve Esasları*, çev. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012.

- » Kurtuluş, Rıza, "Kâşân", *DİA*, Ankara, 2002, XXV/3-4.
- » Lory, Pierre, *Kâşânî'ye Göre Kur'an'ın Tasavvufî Tefsiri*, çev. Sadık Kılıç, İnsan Yay. İstanbul, 2001.
- » Macdonald, D.B., "Abdürrezzâk Kâşânî", M.E.B.İ.A., İstanbul, 1960, I/106.
- » Mollaibrahimoğlu, Süleyman, *Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Yazma Tefsirler (Metod ve Kaynakları)*, İstanbul, 2002.
- » Nurullah Şüsterî, *Mecâlisü'l-Mü'minîn*, Tahran, 1365, (I-IV).
- » Nuveyhid, Adil, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm Hatta'l-'Aşri'l-Hâdir*, Beyrut, 1983.
- » Öztürk, Mustafa, *Kur'an ve Aşırı Yorum*, Ankara Okulu Yay.3. Baskı, Ankara, 2014.
- » Reşid Rıza, *Tefsîr-u Kur'ânî'l-Hakîm*, Dâru'l-Menâr, Kahire, 1947, (I-XII).
- » Sem'ânî, Ebû Saîd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, tahk., Abdullah Ömer Bârûnî, Beyrut, 1988, (I-V).
- » Serkis, Yusuf İlyân, *Mu'cemu'l-Matbûa'ti'al-Arabiyye ve'l-Muarrabe*, Kahire, ts.
- » Şerbetçi, Azmi, "Kutbüddîn-i Şîrâzî", *DİA*, Ankara, 2002, XXVI/487-488.
- » Şirinov, Agil, "Tûsî, Nasîruddîn", *DİA*, Ankara, 2012, XXXI/437-441.
- » Togan, Zeki Velidi, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.
- » Udnerevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, tahk. Süleyman b. Salih el-Hizzî, Medînetü'l-Münevver, 1997.
- » Uludağ, Süleyman, "Kâşânî Abdürrezzâk", *DİA*, Ankara, 2002, XXV/5-6.
- » Ünver, Mustafa, *Hurufîlik ve Kuran, Nesimî Örneği*, Fecr Yay. 1. Baskı, Ankara, 2003.
- » Yuvalı, Abdülkadir, "Ebû Saîd Bahâdır Hân", *DİA*, İstanbul, 1994, X/218-219.
- » _____, "İlhanlılar", *DİA*, İstanbul, 1994, XXII/105-107.
- » Zehebî, Muhammed Hüseyin et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, Mektebetü Vehbe, Kahire, ts. (I-III).
- » Zirikli, Hayrettin, *el-A'lâm Kâmûs-u Terâcim li Eşher'ir-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arabi ve'l-Müsta'ribîn*, Beyrut, 1997, (I-VIII).